

Mündəricat

Giriş.....	4
Fəsil I. İntellektual kapitalın formalaşmasının nəzəri əsasları.....	9
1.1. İntellektual kapitalın sosial-iqtisadi mahiyyəti.....	9
1.2. İntellektual kapitalın formalaşması xüsusiyyətləri.....	19
Fəsil II. Azərbaycanda intellektual kapitalın formalaşma xüsusiyyətlərinin təhlili.....	32
2.1. Azərbaycanda təhsil səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirməsi.....	32
2.2 İntellektual kapital və bilik iqtisadiyyatı.....	43
Fəsil 3. İntellektual kapitalın inkişaf perspektivləri.....	51
3.1. İntellektual kapitalın formalaşmasında xarici ölkələrin təcrübəsi.....	51
3.2. Dövlətin intellektual kapitalının formalaşdırılması siyasəti.....	60
Nəticə.....	68
Ədəbiyyat.....	78

Giriş

Mövzunun aktuallığı. XX-ci əsrin 70-ci illərindən başlayaraq beynəlxalq iqtisadi qurumlar tərəfindən insan kapitalı probleminə maraq artmağa başladı. BMT-nin iqtisadi və sosial şurası davamlı inkişaf strategiyası üzrə sənəd hazırlamışdır. Bu sənədə əsasən insan kapitalının bəzi tərkib hissələrinin hesablanma metodikaları yaradılmışdır. Bu metodikaya bir nəslin orta ömür müddəti, aktiv əmək qabiliyyəti dövrü, iş qüvvəsinin balansı və digər insan amili ilə bağlı göstəricilər daxil olmuşdur. Beləliklə XX-ci əsrin ikinci yarısından iqtisadi inkişafda insan amilinin rolu və əhəmiyyətinin artması problemi qoyulmuşdur. Beynəlxalq qurumlar tərəfindən insan kapitalının qiymətləndirmək üçün bir neçə göstəricinin qiymətləndirilməsi tövsiyə olundu. Bunlara təhsilə və yeni işçilərin hazırlanmasına çəkilən xərclər, ixtisasartırma xərcləri, tərbiyəyə, xəstəliyə görə itkilər, ölüm və sair çəkilən xərclər daxildir.

İntellektual kapitalla – konkret insanların bilik, təcrübə, iş vərdisləri, qeyri-maddi aktivlər, proqram təminat, məlumat bazaları, ticarət nişanları daxildir. İntellektual kapital gəlirin maksimumuna çatmasında istifadə edilir. Müasir inkişaf göstərir ki, məhz intellektual kapital yaratdığı dəyər önəmli rola malikdir və postindustrial inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Şirkətlərin işçi heyətinin bilikləri məhsulun rəqabətqabiliyyətini təmin edir. İntellektual kapitalın şirkət üçün daha böyük strateji mahiyyətə malikdir, nəinki onun maddi və maliyyə aktivləri. Qabaqcıl ölkələrdə intellektual kapitalın düzgün qiymətləndirilməsi, inkişafı və səmərəli istifadəsi böyük önəm təşkil edir və müasir şirkətlərin bazar dəyərinin əsasını təşkil edir. Ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin yüksək intellektual kapitalla malik olması onun rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

İnsan kapitalının tərkib hissəsi olaraq, ölkənin intellektual kapitalı elmi-texniki və ali təhsil sferasında formalaşır. Bu sahənin fəaliyyəti yüksək kvalifikasiyası olan işçilərin əməyi nəticəsində formalaşır, və elmi-texniki ideyaların gələcəkdə kommersionlaşdırılmasına imkan verir. Milli intellektual kapital deyəndə onun iqtisadi artımını, rəqabətqabiliyyətini təmin edən

kommersiya dəyəri olan hissəsi nəzərdə tutulur, yəni intellektual kapitalın iqtisadi səmərə verən hissəsini.

İnsan yaşadığı dövrdə əldə etdiyi biliklər intellektual kapitala çevrilir. İntellektual kapitalın tədqiqinin əsasında insan kapitalı nəzəriyyəsi durur. İnsan kapitalı sağlamlıq, əmək qabiliyyəti, intellektual, sahibkarlıq, mədəni-mənəvi, sosial və s. kapitalın məcmusudur. İnsan kapitalına daxil olan bu tərkib hissələrdən ən səmərəlisi intellektual kapitaldır. Korporasiyaların institusional nəzəriyyənin işləyib hazırlamış C. Helbreyt qeyd edirdi ki, insan intellektinə qoyulan bir dollar dəmir yolları, avadanlıq, və s. qoyulan bir dollardan çox milli sərvətin artımına şərait yaradır. Başqa sözlə, təhsil kapital qoyuluşların yüksək səmərə verən tərkib hissəsinə çevrilir.

Dünya ölkələrin inkişafı göstərir ki, insan kapitalının səviyyəsi, ölkənin uğuru və ya uğursuzluğunu müəyyənləşdirən əsas amillinə çevrilmişdir. Qərb sivilizasiyası məhz insan kapitalının (təhsil daxil olmaqla) sürətli artımı hesabına digər ölkələri geridə qoymuşdur. XVIII-ci əsrin sonunda Qərbi Avropa – digər dünya ölkələrini adambaşına düşən ÜDM-la görə 1,5 dəfə, əhalinin savadlılığına görə isə təqribən 2 dəfə qabaqlamışdır. Bununla yanaşı Avropa ölkələri və ABŞ iqtisadi azadlıq və demokratiya şəraitinin olması adı gedən ölkələrin iqtisadi uğurlarına zəmin yaratdı.

XX-ci əsirdə insan kapitalının iqtisadiyyatın artımına təsirini Yaponiyanın və bəzi Şərqi Asiya ölkələri timsalında müşahidə etmək olar. Yaponiyada təhsil və ömür uzunluğu insan kapitalının start səviyyəsinin yüksək olmağını göstərir. Bu fakt ölkədə XX əsrdə texnoloji sıçrayış etmək üçün əlverişli baza idi. Bunun nəticəsində Yaponiya qısa müddətdə dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına daxil olmaq imkanına nail oldu.

Müasir dövrdə insan kapitalı müstəqil iqtisadi resurs olmaqla, ÜDM – in artımının əsasını təşkil edir. İnsan kapitalı digər resurslardan fərqli olaraq daimi yüksək investisiya qoyuluşları tələb edir və onların geri qaytarılması müəyyən vaxt tələb edir. XX-ci əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə qoyulan investisiyaların əsas hissəsi insan kapitalına – 2/3 və yalnız 1/3 hissəsi fiziki

kapitala sərif olunur. İnsan kapitalına investisiyaların əsas hissəsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Beləliklə intellektual kapital iqtisadi sistemin rəqabətqabiliyyətliyini təmin edir və onun inkişafının əsas resursuna çevrilir.

İntellektual kapitalın yaranması, transformasiyası və istifadə edilməsində bazar münasibətlərinin bütün subyektləri iştirak edirlər – dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, kommersiya təşkilatları və s. İqtisadi sistemin intellektual kapital yaratmaq və onu səmərəli istifadə etmək imkanı ölkənin gücü və yüksək rifahının göstəricisidir. Milli iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı onun müxtəlif bilikləri, ideya və informasiyaları yaratmaq, emal etmək və ixrac etmək imkanından asılıdır.

İndustrial inkişaf səviyyəsindən postindustriala keçid dövlətin və orada fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət üstünlüklərini təmin edir. İndustrial cəmiyyətdə əsas istehsal amilləri kimi əmək və kapital çıxış edirdilərsə, postindustrial cəmiyyətdə bilik və intellektual kapital ön plana çəkilir. Müasir rəqabət şəraitində bazarlara çıxış imkanından çox, təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əhəmiyyət kəsb edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi isə intellektual xidmətlər sahədir.

Postindustrial cəmiyyətdə intellektual kapitalın aparıcı rol oynaması əmtəə və xidmətlərin xərclər strukturunu dəyişir. Bir çox mal və xidmətlərin dəyərinin əhəmiyyətli hissəsi marketinq, satış, çatdırılma, ETTKİ yaranır. Əlavə dəyər əsas mənbələri kimi dizayn, keyfiyyət nəzarət, marketinq və xidmətlər çıxış edirlər.

Müasir dövrdə firma və təşkilat əmtəə və xidmətlərdən çox bilik, ideya və informasiya istehsalçısı kimi çıxış edir. Şirkətlərin işçiləri bilikləri artırır, təzələyir, emal və tətbiq edirlər. Belə təşkilatlarda dəyərin formalaşmasının əsas mənbəyini innovasiyalar təşkil edir. Fiziki və maliyyə kapitalından fərqli olaraq intellektual kapitalın yaranması bu təşkilatın dayanaqlı rəqabət üstünlüyünə çevrilir.

Müasir istehsal əsasən mühəndislər, konstruktor və dizaynerlər tərəfindən, İKT, satış və marketinq mütəxəssisləri tərəfindən yaradılan məhsuldan

ibarətdir. Bir çox müəssisələrin müvəffəqiyyəti xüsusi biliklərin istifadəsi, işçi heyətin fasiləsiz təhsilinin artırılmasının nəticəsidir. Beləliklə, magistr dissertasiyanın mövzusu aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Qərb ölkələrində intellektual kapitalın tədqiqinə böyük yer verilir. Q. Bekker, C. Minser, T. Şults L. Edvinson, M. Meloun, E. Brukinq, T. Byuzen, Q. Mins, D. Şnayder, R. Riççard və s. tədqiqatlarında intellektual kapitalın iqtisadi mahiyyətinə böyük yer verilib. T. Stuart intellektual kapitalın qiymətləndirilməsinin və inteqral göstəricilərinin prinsiplərini təklif etmişdir. İqtisadiyyat üzrə Nobel laureatı D. Tobin intellektual kapitalın hesablanması üçün yeni üsulunu – şirkətlərin bazar dəyərinin real aktivlərə nisbəti kimi hesablanmasını təklif etmişdir. K. Makkonel və S. Bryu intellektual kapitalla investisiyalara və bu investisiyaların digərlərindən fərqinə böyük önəm verirdilər. E. Bruinq intellektual kapitalın strukturunun tədqiq edərək onun tərkibinə 3-cü minilliyin ən dəyərli komponentlərini (işçilərin kvalifikasiyasını, brendləri, qabaqcıl texnologiyaları, korporativ mədəniyyəti) daxil etməklə onların mərhələli idarə edilməsini öyrənmək təklif edir.

Postsovet məkanında intellektual kapitalın öyrənilməsi nisbətən yeni istiqamətdir. Rusiya alimlərindən L. Şaxovskoi, B. Leontyev, V. İnozemsev, S. Lenskii və s. intellektual kapitalı tədqiq ediblər. Azərbaycanda bu problemin bəzi istiqamətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılır.

Hazırda intellektual kapitalın qiymətləndirilməsinə dair vahid yanaşma yoxdur və onun qiymətləndirilməsində müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində intellektual kapitalın qiymətləndirilməsi məsələləridir.

Tədqiqatın predmeti – Azərbaycanda intellektual kapitalın formalaşması problemləridir.

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda intellektual kapitalın formalaşması xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Məqsəddən irəli gələn vəzifələr:

- İntellektual kapitalın sosial-iqtisadi mahiyyətini araşdırmaq;
- İntellektual kapitalın formalaşması xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Azərbaycanda təhsil səviyyəsinin təhlil edib, qiymətləndirmək;
- İntellektual kapital və bilik iqtisadiyyatını araşdırmaq;
- İntellektual kapitalın formalaşmasında qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini öyrənmək;
- İntellektual kapitalının formalaşmasına dair dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək.

Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsaslarını intellektual kapital sahəsində aparıcı alimlərin fundamental tədqiqatlar təşkil etmişdir. Dissertasiyada sistemli statistik təhlildən istifadə olunmuşdur. Hesablamalar Microsoft Office Excel 2010 aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan dövlət statistika komitəsinin göstəriciləri, ölkədə qəbul olunmuş qərar və sərəncamlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın yeniliyi

- İntellektual kapitalın sosial-iqtisadi mahiyyəti bu problemə müxtəlif yanaşmalar tədqiq edilib;
- İntellektual kapitalın formalaşması xüsusiyyətləri öyrənilib;
- Azərbaycanda təhsil səviyyəsi təhlil olunub və qiymətləndirilib;
- İntellektual kapital və bilik iqtisadiyyatı araşdırılıb;
- İntellektual kapitalın formalaşmasında qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi öyrənilib;
- İntellektual kapitalının formalaşmasına dair dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən olunub.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, 6 paragrafdan, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 15 cədvəl var.

FƏSİL I. İNTELLEKTUAL KAPITALIN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ

ƏSASLARI

1.1. İntellektual kapitalın sosial-iqtisadi mahiyyəti.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın zənginləşməsi və iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi insan bilikləri çıxış edir. Biliklər istehsal amillərinin digər tərkib hissələri olan kapital, əmək və təbii sərvətlərdən ön plana çıxır.

İntellektual kapitala müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, L. Edvinson və M. Meloun hesab edirdilər ki, intellektual kapital insan bilikləri hesabına yaradılır və şirkətin dəyərinin əsas mənbəyidir. [36]. T. Stüart intellektual kapitalı intellektual material kimi dəyərləndirir və qeyd edir ki, ona biliklər, təcrübə, informasiya, intellektual mülkiyyət daxildir. İntellektual kapital yeni dəyərlərin yaradılmasında iştirak edir [38, 10] İntellektual kapitalın tədqiqi mikro-səviyyədə firma iqtisadiyyatı təmsilində intellektual kapitalın formalaşması, istifadəsi və onun şirkətin fəaliyyətinə təsiri təhlil olunur. [15,27]. Makro-səviyyədə milli intellektual kapital ölkə əhalisinin bilikləri, bacarıqları, peşəkarlıqları, iqtisadi artımın vacib tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən o, insan kapitalının intellektual tərkib hissəsidir. İntellektual məhsul təsərrüfat fəaliyyətində, təhsildə istifadə olunur, gələcəkdə tələb olunan fundamental biliklərin toplanmasına yönəlir.

Beləliklə ölkənin intellektual kapitalı elmi-texniki və ali təhsil sferasında formalaşır, insan kapitalı onun tərkib hissəsidir. Bu sahənin fəaliyyəti yüksək kvalifikasiyası olan işçilərin əməyi nəticəsində formalaşır, və elmi-texniki ideyaların gələcəkdə kommersiyalaşdırılmasına imkan verir. Milli intellektual kapital deyəndə, onun iqtisadi artımı, rəqabət qabiliyyətini təmin edən, kommersiya dəyəri olan hissəsi, başqa sözlə, intellektual kapitalın iqtisadi səmərə verən hissəsini nəzərdə tutulur.

XX-ci əsrin 70-ci illərindən başlayaraq beynəlxalq iqtisadi qurumlar tərəfindən insan kapitalı probleminə maraq artmağa başladı. BMT-nin iqtisadi və sosial şurası davamlı inkişafı strategiyası üzrə sənəd hazırlamışdır. Bu sənəddə əsasən insan kapitalının bəzi tərkib hissələrinin hesablanma metodikaları

yaradılmışdır. Bu metodikaya bir nəslin orta ömür müddəti, aktiv əmək qabiliyyəti dövrü, iş qüvvəsinin balansı və digər insan amili ilə bağlı göstəricilər daxil olmuşdur. Beləliklə XX-ci əsrin ikinci yarısından iqtisadi inkişafda insan amilinin rolu və əhəmiyyəti problemi qoyulmuşdur. Beynəlxalq qurumlar tərəfindən insan kapitalının qiymətləndirmək üçün bir neçə göstəricinin hesablanması tövsiyə olundu. Bunlara təhsilə və yeni işçilərin hazırlanmasına çəkilən xərclər, ixtisasartırma xərcləri, tərbiyəyə, xəstəliyə görə itkilər və sair xərclər daxildir.

İnsan yaşadığı dövrdə əldə etdiyi biliklər intellektual kapitala çevrilir. İntellektual kapitalın tədqiqinin əsasında insan kapitalı nəzəriyyəsi durur. İnsan kapitalı sağlamlıq, əmək qabiliyyəti, intellektual, sahibkarlıq, mədəni-mənəvi, sosial və s. kapitalın məcmusudur. İnsan kapitalına daxil olan bu tərkib hissələrdən ən səmərəlisi intellektual kapitaldır. Korporasiyaların institusional nəzəriyyənin işləyib hazırlamış C. Helbreyt qeyd edirdi ki, insan intellektinə qoyulan bir dollar dəmir yolları, avadanlıq, və s. qoyulan bir dollardan çox milli sərvətin artımına şərait yaradır. Başqa sözlə, təhsil kapital qoyuluşların yüksək səmərə verən tərkib hissəsinə çevrilir.

Dünya ölkələrin inkişafı göstərir ki, insan kapitalının inkişaf səviyyəsi, ölkənin uğuru və ya uğursuzluğunu müəyyənləşdirən əsas amillinə çevrilmişdir. Qərb sivilizasiyasının inkişafı məhz insan kapitalının (təhsil daxil olmaqla) sürətli artımı hesabına reallaşmışdır. XVIII-ci əsrin sonunda Qərbi Avropa – digər dünya ölkələrini adambaşına düşən ÜDM-la görə 1,5 dəfə, əhəlinin savadlılığına görə isə təqribən 2 dəfə qabaqlamışdır. Bununla yanaşı Avropa ölkələri və ABŞ iqtisadi azadlıq və demokratiya şəraitinin olması adı gedən ölkələrin iqtisadi uğurlarına zəmin yaratdı.

XX-ci əsirdə insan kapitalının iqtisadiyyatın artımına təsiri Yaponiyanın və bəzi Şərqi Asiya ölkələri timsalında müşahidə etmək olar. Yaponiyada təhsil və ömür uzunluğu insan kapitalının start səviyyəsinin yüksək olmağını göstərir. Bu fakt ölkədə XX əsrdə texnoloji sıçrayış etmək üçün əlverişli baza idi. Bu sıçrayış nəticəsində Yaponiya qısa müddətdə dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına daxil olmaq imkanına nail oldu.

Müasir dövrdə insan kapitalı müstəqil iqtisadi resurs olmaqla, ÜDM-in artımının əsasını təşkil edir. İnsan kapitalı digər resurslardan fərqi olaraq daimi yüksək investisiya qoyuluşları və onların geri qaytarılması müəyyən vaxt tələb edir. XX-ci əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə qoyulan investisiyaların əsas hissəsi insan kapitalına – 2/3 və yalnız 1/3 hissəsi fiziki kapitala sərf olunur. İnsan kapitalına investisiyaların əsas hissəsini dövlət tərəfindən həyata keçirir.

Beləliklə intellektual kapital iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edir və onun inkişafının əsas resursuna çevrilir.

İntellektual kapitalın yaranması, transformasiyası və istifadə edilməsində bazar münasibətlərinin bütün subyektləri iştirak edirlər – dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, kommersiya təşkilatları və s. İqtisadi sistemin intellektual kapital yaratmaq və onu səmərəli istifadə etmək imkanı ölkənin gücü və yüksək rifahının göstəricisidir. Milli iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı onun müxtəlif bilikləri, ideya və informasiyaları yaratmaq, emal və ixrac etmək imkanından asılıdır.

İndustrial inkişaf səviyyəsindən postindustriala keçid dövlətin və orada fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət üstünlükləri verir. İndustrial cəmiyyətdə əsas istehsal amilləri kimi əmək və kapital çıxış edirdilərsə, postindustrial cəmiyyətdə bilik və intellektual kapital ön plana çəkilir. Müasir rəqabət şəraitində aparıcı rol bazarlara çıxış imkanına yox, təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi isə intellektual xidmətləri göstərən sahəsi olur.

Postindustrial cəmiyyətdə intellektual kapitalın aparıcı rol oynaması əmtəə və xidmətlərin xərclər strukturunun dəyişir. Bir çox mal və xidmətlərin dəyərinin əhəmiyyətli hissəsi marketinq, satış, çatdırılma, ETTKİ yaranır. Əlavə dəyər əsas mənbələri kimi dizayn, keyfiyyət nəzarət, marketinq və xidmətlər çıxış edirlər. [22, 81].

Müasir dövrdə firma və təşkilat əmtəə və xidmətlərdən çox bilik, ideya və informasiya istehsalçısı kimi çıxış edir. Şirkətlərin işçiləri bilikləri artırır, təzələnir, emal və tətbiq edirlər. Belə təşkilatlarda dəyərin yaranmasının əsas

mənbə innovasiyaların yaranmasıdır. Fiziki və maliyyə kapitalından fərqli olaraq intellektual kapitalın yaranması bu təşkilatın dayanaqlı rəqabət üstünlüyünə çevrilir.

Müasir istehsal əsasən mühəndislər, konstruktor, dizayner, İKT, satış və marketing mütəxəssisləri tərəfindən yaradılan məhsuldan ibarətdir. Bir çox müəssisələrin müvəffəqiyyəti xüsusi biliklərin istifadəsi, işçi heyətin fasiləsiz təhsilinin artırılmasının nəticəsidir.

İntellektual kapitalın mahiyyətinin yüksək olmasına baxmayaraq, müasir elmdə ona dair vahid yanaşma yoxdur. İnsan kapitalının tədqiqi ilə məşğul olan alimlər E. Burkinq, L.Edvison, T. Byuzen, Q. Mins, D. Şnayder, L. Şaxovskaya, B.Leontyev, V. İnozemseva və s. adını çəkmək olar. İqtisadi kateqoriya kimi intellektual kapitalın mahiyyətinin belə ifadə etmək olar – iqtisad subyektlərin konkret əmtəə və xidmətlərin istehsal, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, dünya və regionların qeyri-bərbər inkişaf probleminin aradan qaldırılmasının məqsədi ilə elmin progressiv inkişafına və dayanaqlı təkrar istehsalına yönələn sistemdir. intellektual kapitalı – elmi və digər bilikləri akkumulyasiya edən kollektiv beyin kimi xarakterizə etmək olar [26, 23]. Digər yanaşmada – intellektual kapital şirkətin intellektual mülkiyyətinə aid olan aktivdir. Məhz intellektual kapital vasitəsi ilə bazarda rəqabət üstünlüyünü təmin edən məhsulun texnoloji yenilənməsi həyata keçirilir. Beləliklə, intellektual kapital bazarda şirkətin intellektual üstünlüyünü təmin edir. [30, 17].

İntellektual kapitalın əsas funksiyası müəssisəyə tələb olunan biliklər sisteminin formalaşması üçün şərait yaratmalıdır. Bu sistem səmərəli işləməsi müəssisənin fəaliyyəti səmərələşdirir, rəqabət üstünlüyünü təmin edir və gəlirlilik səviyyəsini artırır. İntellektual kapital texnologiyaların yenilənməsinin, innovasiya yönümlü məhsulun yaradılmasının əsas şərtlərindən biridir.

İnsan, təşkilatı və istehlak kapital bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmalıdırlar. Onlara investisiya qoyuluşu ayrı-ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqədə həyata keçirilməlidir ki, onlar bir-birini dəstəkləyərək sinerqetik effekt alınsın. Bu qeyri-maddi aktivlərin bir-birinə səmərəli təsirinin əsas şərtlərdən biridir.

İntellektual kapitalın yaranmasında investisiya prosesi vacib rol oynayır və məqsədyönlü xarakter daşıyır. İntellektual kapital həm iqtisadiyyatın ictimai sektorunda, həm də şəxs səviyyəsində yaradılır. İctimai sektorda bazar mexanizmi vasitəsi ilə, şəxsi səviyyəsində isə hər bir insanın zəhməti, inkişaf etmə və təkmilləşmə istəyinə əsasən reallaşır. Hər bir şəxs tərəfindən sərf olunan xərclər cəmiyyətin xərclərinə daxil olur. Təkrar istehsal prosesində bu toplanmış biliklər reallaşır.

İnsan kapitalının tərkib hissəsi olaraq, intellektual kapital biliklərin, yaradıcı (kreativ) imkanların məcmusudur ki, o özünü innovasiya yönümlü problemlərin həllində, insan, şirkət və bütövlükdə cəmiyyətin gəlirlərinin artmasına gətirir. Fərdi intellektual kapital mütəxəssisin şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir, intellektual mülkiyyətdə və müəllif hüquqlarında öz təzahürünün tapır. Şirkətin intellektual kapitalı qeyri-maddi aktivlərinə daxil olur və onun rəqabət üstünlüklərini təmin edir.

Şirkətlərdə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri aparılır, innovasiyalar işlənib hazırlanır. Bu da korporativ intellektual mülkiyyətin toplanmasına gətirir. Şirkətin intellektual kapitalının yaradılmasında hər bir işçi özü və ya yaradıcı qrupların tərkibində iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalı aşağı səviyyəli olduğu halda, yüksək texnologiyalı sahələrə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi azalır və ya olmur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artımın əsas şərtlərinin birində əhalinin yüksək mədəniyyətidir.

Hazırda insan kapitalı milli sərvətin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul olunur və inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilir. İnsan kapitalının formalaşması təhsil, sağlamlıq, bilik kimi amillərdən başqa əhalinin həyat səviyyəsi, sahibkarlıq ənənələri və mədəniyyəti, tərbiyə, informasiya təminatı, elm, mədəniyyət və incəsənətə qoyulan investisiyalar hesabına formalaşır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar müəyyən müddətdən sonra ödənilir və iqtisadi artımın aparıcı qüvvəsinə çevrilir. İnsan kapitalı toplanmaqla yanaşı aşılarmaya məruz qalır. Bu da onun yenilənməsini zəruri edir.

Qeyd olunduğu kimi, insan kapitalı elementlərinin toplanmasının əsas mənbələri: elm, təhsil, səhiyyə, informasiya xidməti, mədəniyyət və incəsənətdir. Bunlardan başqa insan kapitalının formalaşmasına başqa amillərdə təsir edir. Bura iqtisadi təhlükəsizlik amilini də aid etmək olar. Əgər dövlət əhalinin və sahibkarların təhlükəsizliyinə investisiya qoyaraq onların təhlükəsizliyini təmin edərsə əhali yaradıcı və peşəkar potensialının həyata keçməsi üçün şərait yaradılır. Sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün investisiya iqliminin rolu da böyükdür. Xüsusi ilə də kiçik biznes, vençur investisiyaların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi bu sahəyə investisiyalar qoyulursa, ölkə əhalisinin yaradıcı potensialının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır. Sahibkarlığın inkişafında investisiya iqliminin rolu böyükdür. Investisiya iqlimi bazarının həcmi, cəlbediciliyi, risk səviyyəsini müəyyən edən, daxili və xarici investisiya axınını təmin edən sosial-iqtisadi, siyasi, maliyyə amillərinin məcmusudur. Başqa sözlə, investisiya mühiti – investisiya proseslərini həyata keçirilən şəraitdir.

Investisiya iqliminin formalaşmasına dövlətin investisiya siyasəti və investisiya obyektlərinin fəaliyyəti təsir edir. Sahibkarlar bazarı nəzərə alaraq müəyyən edirlər ki nəyi, hansı həcmdə istehsal edib, hansı qiymətə və hansı bazarlarda satışa çıxartsinlar. Daha çox gəlir əldə etmək üçün şirkətlər yeni ideyalara, yeni istehsal vasitələrinə investisiya qoyur bu da ölkədə iqtisadi artım üçün zəmin yaradır. Investisiya prosesi ölkənin gələcəyini formalaşdırır, rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bu səbəbdən dövlət investisiya prosesi genişləndirməkdə, onu stimullaşdırmaqda maraqlıdır. Investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün dövlət investorların iqtisadi maraqlarına təsir edərək, iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə investisiyaların gəlirlilik səviyyəsini artırmağa bilər. Investisiya mühitinə cəmiyyət tərəfindən təsir edən obyektiv və subyektiv amilləri var. Investisiya iqliminə təsir edən makroiqtisadi amillərə ÜDM dinamikası, inflyasiyanın və faiz dərəcəsinin səviyyəsi, ÜDM-də yığımın səviyyəsi aiddir. Əlverişli investisiya iqlimi investisiya aktivliyinin artırır. Bu da öz növbəsində investisiya potensialını gücləndirir. Bunlarla yanaşı əlverişli investisiya iqlimi risklərin azaldılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə ümumiləşdirilmiş şəkildə investisiya mühiti potensial nə

qədər yüksək, risklər isə nə qədər az olsa əlverişli olur. Əlverişli investisiya iqliminin formalaşmasında dövlətin iqtisadi siyasət 2 istiqamətdə reallaşır – kapitalın yığılmasını təmin etmək və riskləri azaltmaq.

İnsan kapitalını artmasına – digər ölkələrdən mütəxəssis, yaradıcı insanların dəvət olunmasına qoyulan investisiyalar səbəb ola bilər. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələr, məsələn ABŞ, Kanada yaradıcı, istedadlı insanlar üçün şərait yaratmaqla bütün dünyadan onları cəlb olunmasına nail olurlar. Bu səbəbdən ölkə daxilində istedadlı insanlar üçün əlverişli şərait yaratmaqla “beyin axınının” qarşısını almaq olar. Qeyd olunanlarla yanaşı, insan kapitalına qoyulan investisiyalar erkən yaşlardan uşaqların tərbiyəsinə yönəlsə, müsbət səmtdə əhalinin milli mentaliteti formalaşır. İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin yarısından çoxunu insan kapitalı təşkil edir.

Dünya Bankının metodikasına əsasən məcmu milli sərvətin dəyərindən torpağın, faydalı qazıntıların, meşə və dəniz resurslarının dəyəri, istehsal kapitalı və digər aktivləri çıxıldıqdan sonra insan kapitalının dəyəri qalır. Bu hesablanmaya əsasən insan kapitalının dəyəri inkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin $\frac{3}{4}$ hissəsini, az inkişaf etmiş ölkələrdə isə onun təqribən yarısını təşkil edir. Bu da insan kapitalına qoyulan kapitalın yüksək səmərəliyini göstərir.

Bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyalar digər sahələrlə, o cümlədən fiziki kapitala qoyulan vəsaitlə müqayisədə daha sürətlə artır. İntellektual əməyin yüksək səviyyədə dəyər verilən ölkələrdə o, bir tərəfdən, ölkənin əsas inkişaf amilinə çevirir, digər tərəfdən isə bilik əldə etmənin əsas stimullarından olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə intellektual əməyin yüksək imici məcmu insan kapitalını gücləndirir, ölkənin rəqabətqabiliyyətinin artırır. İnkişafda olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatmaq məqsədi qoyan dövlətlərdə intellektual kapitalın inkişafına xüsusi diqqət verilməlidir.

Mikro səviyyədə intellektual kapital kadr kapitalı və intellektual mülkiyyətdən ibarətdir. İntellektual kapital, öz növbəsində insan aktivləri və struktur aktivlərdən ibarətdir. İnsan aktivləri intellektual mülkiyyətin yaranmasında

aktiv iştirak edir və insanlara məxsus biliklər, təcrübə, peşəkarlıq, xarakteri, tərbiyyəsi, mədəniyyəti və s. daxildir. Struktur aktivlərə gəldikdə o, cəmiyyətin yaradıcı potensialını göstərir. Struktur aktivlərin vəziyyəti şirkətin işçi heyətinin biliklərindən, peşəkar səviyyələrindən, işçilərin qarşılıqlı münasibətlərindən və mədəniyyətdən asılıdır.

İntellektual mülkiyyətə şirkətin mülkiyyəti, müəllif hüquqları obyektləri və nou-hau daxildir. İntellektual mülkiyyətin tərkibinə işçilərin yaradıcılıq fəaliyyəti, onların bilik və təcrübələrinin nəticələri yaradılır və qeyri-maddi aktivlərinə aiddir. Şirkətin fəaliyyəti nəticəsində yaranan intellektual mülkiyyəti o, özü istifadə edə bilər və ya digər şirkətlərə sata bilər. İntellektual mülkiyyət üç formada çıxış edə bilər: sənaye mülkiyyətinin obyektı, müəllif hüququ obyektı və nou-hau. Sənaye mülkiyyətinin obyektləri 2 qrupa ayrılır: ixtiralar, faydalı modellər, sənaye məhsulunun nümunələri və firma-ticarət nişanı (brend).

İntellektual kapitalı müxtəlif amillərə görə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, istifadə dairəsinə görə o, maddi və qeyri-maddi dairədə istifadə oluna bilər. Mülkiyyət formasına görə intellektual kapital xüsusi, kollektiv, dövlət və qarışıq ola bilər. İstifadəyə hazır olmaq səviyyəsinə görə istifadə olunan, inkişaf etdirilən və istifadə olunmayan formada ola bilər. İqtisadiyyatın sahəsinə görə intellektual kapital istehsal və qeyri-istehsal sahələrində istifadə olunan ola bilər. İstifadə dövrünə görə intellektual kapital uzun, orta və qısamüddətli ola bilər. Yaradılması yerinə görə intellektual kapital şirkətdə yaradılan, cəlb olunan və qarışıq ola bilər. Bunlardan başqa, intellektual kapitalın risklilik səviyyəsi müəyyən olunur. Belə ki, o, yüksək, orta və aşağı risk səviyyəli ola bilər.

İntellektual kapital formalaşmasında 3 mərhələ keçə bilər. [6,148]. Birinci mərhələdə intellektual kapitala yatırım edilir və o, pul formasından intellektual formaya çevrilir. Bu mərhələdə, ilk növbədə, bilik, təcrübəyə malik insanlar işə cəlb olunur. İkincisi, cəlb olunan işçi heyət innovasiya ideyaların işlənilib hazırlanması, intellektual mülkiyyətin yaradılması prosesində iştirak edir. Bunlardan başqa, bu mərhələdə işçi heyətin biliyi artır, peşəkar səviyyəsi

təkmilləşir, motivasiyası, yaradıcılıq aktivliyi artırılır, korporativ mədəniyyəti yüksəlir.

İkinci mərhələdə intellektual məhsulun istehsal olunması, başqa sözlə maddiləşməsi baş verir. İkinci mərhələdə əlavə dəyər yaranır.

Üçüncü mərhələdə intellektual kapital əmtəə çevrilir, onun bazar qiyməti formalaşır, o satılaraq yenə pula çevrilir. O şirkət ki, yeniliklər yaradır, rəqabət üstünlüyünü qazanır, yüksək mənfəət əldə edə bilər. Bu mənfəətin bir hissəsinin intellektual kapitalın artırılmasına yönəldilir. Beləliklə, yenidən birinci mərhələ həyata keçirilir. Lakin növbəti birinci mərhələ kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha yüksək səviyyədə həyata keçirilir.

İntellektual kapitalın ölçülməsi üçün qərb ölkələrində Tobin əmsalı istifadə edilir. Tobin əmsalı şirkətin bazar qiymətinin onun real aktivlərinin dəyərinə (bina, avadanlıq, tikililər, ehtiyatlar) nisbəti kimi hesablanır. Bu əmsal ilk dəfə bu nisbətini tətbiq etmiş amerikan alimi Tobinin adı ilə bağlıdır. [37]. Şirkətin bazar qiyməti fond bazarında olan qiymətdən asılıdır. Şirkətin real dəyəri onun başqa şirkət tərəfindən alınması nəticəsində müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün Tobin əmsalı 5-10 arasında olur. Elm tutumlu şirkətlər üçün bu göstərici daha yüksəkdir. Müasir proqramlaşdırma, internet texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün Tobin əmsalı bir neçə yüz dollar ola bilər. Bu onu göstərir ki, bu şirkətlərinin dəyərində maddi aktivlərin xüsusi çəkisi çox azdır və onlar şirkətin qiymətinin formalaşmasında iştirak etmirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə XX əsrin 60-70-ci illərdə Tobin əmsalının göstəricisi 1-2 arası dəyişmişdir sə, 80-ci illərdən başlayaraq artımı müşahidə olunur və XXI əsrin əvvəlində bu göstərici 6-7-dək artmışdır. Yüksək texnologiyalarla bağlı şirkətlərdə Tobin əmsalının orta göstəricisi digər şirkətlərin göstəricisindən yüksək olur. Əgər şirkətin dəyəri onun maddi aktivlərinin dəyərindən yüksəkdirsə, deməli onun qeyri-aktiv (işçi heyətinin istedadı, idarəetmənin səmərəliyi) aktivlərinin dəyəri yüksəkdir. Müasir istehlakçılar əsasən maddi aktiv yox, geyir-maddi aktiv əldə edirlər.

Tobin əmsalının birdən az olması şirkətin intellektual kapitalının mənfi olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, şirkətin idarə edilməsi, təşkilatı strukturu, ictimaiyyətlə əlaqələri qənaətbəxş deyil və onlar şirkətin kapitalını artırmaqdan əzaldırlar. Belə şirkətlərin satılması və ya ləğv olunması tələb olunur. Reallıqda isə bu bir neçə səbəbdən baş vermir. Bu şirkəti almaq istəyənlər yoxdur. Və ya bu şirkətin ləğv olunması onun işçilərinin işsiz qalması nəticəsində sosial sabitlik pozula bilər. Bəzi hallarda Tobin əmsalının birdən az olması şirkətin düz qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Tobin əmsalının az olması səbəbləri müxtəlif olsa o, ciddi problemlərin olduğunu göstərir.

İntellektual kapitalı tək maliyyə göstəriciləri vasitəsi ilə qiymətləndirilmirlər. Qeyri-maliyyə göstəriciləri vasitəsi ilə qiymətləndirilmə şirkətin rəqabət qabiliyyətinin və ona təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi üçün aparılır. Bu qiymətləndirilmə daxili və xarici istehlakçılar vasitəsi ilə aparıla bilər – bura həm işçi heyət, həm də investor və səhmdarlar daxil ola bilər. Bu qiymətləndirilmə şirkətin inkişaf strategiyasının müəyyən olunmasında nəzərə alınır.

İşçi heyətin bacarığı və kvalifikasiyası zaman keçdikcə artır. Bundan fərqli olaraq, patentlər vaxtında istifadə olunmasalar öz dəyərlərini itirirlər.

İstehlak kapitalı da öz dəyərinin tez itirmək xüsusiyyətinə malikdirlər. İstehlakçı bu və ya digər səbəbdən rəqiblərin təklif etdiyi əmtəə və xidmətlərə üstünlük verə bilər.

İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricidən istifadə etmək olar:

- Şirkətin insan resurslarının tərkibi və onun idarə olunması;
- İşçi heyətin məmnunluq hissi;
- Satışın hər işçiyə düşən payı;
- Əlavə dəyərin hər işçiyə düşən payı;
- İşçi heyətin təhsil səviyyəsi;
- İşçi heyətin təcrübəsi;
- Hər işçiyə sərf olunan təhsil xərcləri;

- İxtisas artırılmasına sərf olunan günlər;
- İşçi heyətin axını.

Konkret insanların fərdi kapitalı onların əmək haqqı səviyyəsi və onun kapitallaşması ilə qiymətləndirilir. Şirkətinin işçi heyətinin fərdi kapitallarının cəmi şirkətin ümumi kapitalını təşkil edir. Bu metodikaya əsasən “beyin axın” göstəricisinin müəyyən etmək olar. Ölkəni tərk edən mütəxəssislərin sayı müəyyən olunur. Bu mütəxəssislərin inkişaf etmiş ölkədə olan əmək haqqı mütəxəssislərin sayına vurulur. Belə beyin axınının miqyası və ölkənin itkiləri müəyyən olunur.

1.2. İntellektual kapitalın formalaşması xüsusiyyətləri

İntellektual kapitalın formalaşması və inkişafı təhsil sistemində baş verir. Əhalinin biliklərə yiyələnməsi istəyi intellektual kapitalın formalaşması və artmasının əsas şərtlərindən biridir. Kapitalın digər funksional formalarından fərqli olaraq intellektual kapital daha yüksək inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bunun əsas meyarı kimi dayanaqlı iqtisadi artım və onun səmərəli strukturu çıxış edir.

Özündən əvvəlki kapitalın formalarına əsasən inkişaf etmiş intellektual kapital onların xüsusiyyətlərindən başqa öz spesifik cəhətlərinə malikdir. Bu spesifik cəhətlər:

- intellektual mülkiyyətin mövcudluğu və onun progressiv inkişafı;
- işçi heyətin, sahibkarların, elmi işçilərin, idarəetmə işçilərinin kreativ düşüncə tərzinin formalaşması və buna əsasən konkret iqtisadi modelin təkrar istehsalını formalaşdırıb həyata keçirmək imkanı;
- mövcud sistemdə bütün istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak amillərinin məcmusunun əhatə edən intellektual mərkəzin formalaşması.

İntellektual kapitalın maddiləşməsinin əsas formalarına patent, lisenziya, noy-hau, modellər, proqramlar və s. daxildir.

İntellektual kapitalın maddiləşməsinin müasir formaları – istehsalın maddi amilləri cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarında istifadəsi artan patent, lisenziya, noy-hau, model və proqramlarıdır.

İntellektual kapital özünə məxsus hərəkət formasına malikdir və onun sistem yaradan elementi kimi elm çıxış edir. O, tamamlanmış hərəkət prosesidir və özünü sistem kimi formalaşdıraraq reallaşdırır. İntellektual kapitalın hərəkət tsiklinin əsas hissəsi investisiya qoyuluşları ilə bağlıdır və qoyulan vəsaitin qaytarılması müəyyən müddətdən sonra baş verir. Lakin intellektual kapitalın maddiləşməsindən sonra qoyulan vəsaitin qaytarılması və gəlirin əldə edilməsi mümkündür.

İntellektual kapital iş qüvvəsinin keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlıdır. Burada lakin yaradıcılıq kifayət deyil. İntellektual kapitalın formalaşması üçün insanların tələb olunan keyfiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar:

- Təbii xüsusiyyətlər – sağlamlıq, psixofizioloji dayanıqlılıq, tərbiyə, daim öz üzərində işləmək, təkmilləşmək həvəsi, intizamla çalışma istəyi;
- Peşə-ixtisas səviyyəsi və onun artırılması istəyi;
- Yeni qərarların qəbul olunması axtarışı, biliklərin artırılması və genişlənməsi;
- Sahibkarlıq hissi.

Beləliklə intellektual kapital iş qüvvəsini xarakterizə edən cəhətdir. O cəhət ki, əmək prosesi nəticəsində yeni məhsulun, əlavə dəyərin yaranmasına yönəldilib. Müasir zamanda intellektual kapitalın daşıyıcıları kimi qeyri-standart düşüncəyə malik müxtəlif peşə sahibləri çıxış edə bilirlər. Onların fəaliyyətinin əsas motivləri kimi ideyanın reallaşdırılmasından sonra maddi və mənəvi mükafatlandırma durur.

İntellektual kapitalın daşıyıcıları unikal (qeyri-adi) imkanlara malik peşəkarlardır. Onların imkanların reallaşması üçün ən yaxşı mühit - bazar şəraitidir. Azad bazar mühiti, rəqabət şəraiti intellektual kapitalın daşıyıcıları üçün böyük stimül verir.

İntellektual kapitalın müxtəlif tərkibinə dair müxtəlif yanaşmalar var. Onlardan birində intellektual kapital insan kapitalı, təşkili (struktur) və istehlak (müşəri) kapitalından ibarətdir.

Bu yanaşmada insan kapitalı – intellektual kapitalın bilavasitə insana aid bir hissəsidir. Bu insanın bilikləri, praktiki təcrübəsi, yaradıcılıq imkanları, əmək mədəniyyəti, maddi dəyərləri məcmusudur. Bu kapital innovasiya və digər yeniliklərin reallaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatı (struktur) kapital – intellektual kapitalın təşkilata aid olan hissəsidir. struktur kapitala gəldikdə, onu bir çox dəfə istifadə edərək, şirkətin bazar tələblərinə cavab verən yeni dəyərlərin yaradılmasında istifadə etmək olar. [34,62].

Bura prosedura, texnologiya, idarəetmə sistemləri, texniki və proqram təminatı, təşkilatı struktur, patent, brend, təşkilatın mədəniyyəti, müştərilərlə münasibət kimi tərkib hissələr daxildir. Kapitalın bu növü insan kapitalının istifadəsinə nəzarət edir, informasiyanı emal edir. Təşkilatı kapital şirkətin mülkiyyətidir və algı-satqı obyektinə ola bilər. Təşkilatı kapitalın formalaşmasında informasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti böyükdür və onların vasitəsi ilə bu kapital formalaşır. Təşkilatı kapital gələcəkdə intellektual kapitalın artırılmasına, bazarda hərəkətinə, səmərəli satışına şərait yaradır.[6,146].

Şirkətin təşkilatı kapitalı bir sıra göstəricilər vasitəsi ilə qiymətləndirilə bilər:

- İnformasiya sistemlərinin miqyası, funksiyaları, istifadəsi;
- İnzibati və təşkilatı sisteminin tərkibi, avadanlığı və səmərəliliyi;
- Yeni filial və yeni idarəetmə metodlarına investisiya. Bunlar investisiyalar xərclərə aid olunur, onlar daim təhlil olunur. Xərclərin satışa nisbəti, ETTKİ, informasiya sistemlərində payı kimi hesablanır.
- Münasibətlər və dəyərlər;
- Şirkətin sabitliyi, iş müddəti, idarəetmə heyətinin axıcılığı, şirkətdə iş stajı.

Qeyd etmək olar ki, bütün ölkələrdə biliklərin diffuziyası baş verir, lakin heçdə hər ölkədə bu iqtisadi artım və yüksək, dayanaqlı həyat səviyyəsinin artımı

ilə müşahidə olunmur. Diffuziyaların iqtisadi inkişafa, həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin artması üçün onlar səmərəli və iqtisadi artımın tələblərinə müvafiq olmalıdırlar. Bu prosesə bir çox amil təsir edir, o cümlədən, mədəni, davranış stereotipi və uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı amildir. Məsələn, bu prosesə avtoritar yanaşma, uşağın həddən artıq qorunması onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına, inkişafına stimül vermir.

İstehlak (müşəri) kapital – müşəri və istehlakçılarla yaranan dayanaqlı əlaqələrdən ibarətdir. O, elə strukturun formalaşmasına şərait yaradır ki, istehlakçı şirkətin işçi heyəti ilə ünsiyyət qura bilsin.

İnsan, təşkilatı və istehlak kapital bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirlər. Onlardan lakin birinin maliyyələşdirilməsi istənilən səmərə vermir. Onların bir birinin dəstəkləməsi və sinerqetik effekt verməsi üçün onların hər birin maliyyələşdirmək tələb olunur.

İntellektual məhsulun yaradılması üçün investisiya tələb olunur, lakin tək investisiya ilə iş bitmir. İntellektual kapital cəmiyyətdə bazar mexanizmi vasitəsi ilə yaranır və inkişaf edir. Ona çəkilən xərclər ümumi xərclərə daxil olunur və bilik, bacarıq, digər imkanlar toplanır və bunların daşıyıcılarının aktiv fəaliyyəti nəticəsində reallaşır.

Beləliklə, intellektual kapital biliklərin toplanması və hərəkəti, yaradıcılıq (kreativ) imkanları, innovasiya problemlərinin həll etmə təcrübələri, əqli əməyin motivasiyası və s. tərkib hissələrindən ibarətdir. Fərdi intellektual kapital mütəxəssisinin şəxsiyyətindən ayrılmaz hissəsidir. O, istehsal obyektlərində reallaşır və müəllif hüquqları vasitəsi ilə qorunur. Şirkətin intellektual kapitalı isə rəqabət üstünlüklərinin təmin edə biləcək qeyri-maddi aktivlərdən ibarətdir.

Müəssisələrdə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləmələr aparılır, innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilir. Bu da korporativ intellektual mülkiyyətin toplanmasına gətirir. İşçi heyətin hər biri innovasiya fəaliyyətində iştirak edərək professional intellektual mülkiyyətin formalaşmasında iştirak edirlər.

İntellektual kapitalın formalaşması prosesi bir neçə xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

- İntellektual kapitalın formalaşması əhəmiyyətli investisiya tələb edir. Elm tutumlu sahələrdə ETTKİ investisiyalar innovasiya xərclərinin 40-45% təşkil edə bilər. Satışın həcmində isə məhsulun elm tutumluluğu 10-43% səviyyəsində olur.

- İntellektual kapitala əlavə investisiyaların aktivliyinə məhdudiyət yoxdur. Elmi-texnoloji yeniliklərin işləməsi və mənimsənməsi uzun müddətli və artan səmərə vermək imkanına malikdir. Bununla yanaşı digər sahələrdə də innovasiyaların genişlənməsinə gətirir.

- Şirkətin intellektual kapitalı fiziki kapitaldan fərqli olaraq uçot, qiymətləndirmə, ödəmə, spesifikasiya və mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin xüsusi formalarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. İntellektual kapitalın dövriyyə mexanizmi postsovet ölkələrində kifayət qədər mükəmməl işlənməyib, bu da onun itkilərinə gətirir.

İntellektual kapitalın təkrar istehsalının xüsusi təşkilatı forması kimi cəmiyyət çıxış edir. Bu prosesin səmərəliyi cəmiyyətin intellektual potensialını xarakterizə edir.

Cəmiyyətin intellektual potensialı – onun dünyanı dərk etmə, elmi və mədəni informasiyanı mənimsəməsi imkanlarından, biliklərin ötürülməsi imkanları və ona müvafiq informasiyanın qəbulu, emalı və ötürülməsi imkanına malik iş qüvvəsinin məcmusudur.

Ayrı-ayrı fərdlərin və millətin intellektual kapitalı ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yerini və onun rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Texnoloji baxımdan intellektual kapital cəmiyyət tərəfindən insanların istehsal imkanlarının formalaşması və inkişafı üçün müəyyən maddi-texniki şəraitin yaradılmasıdır. Ölkənin məcmu intellektual kapitalına bilavasitə təsir edən amillər kimi təhsil, elm, mədəniyyət, səhiyyə çəkilən xərclər, ətraf mühitin mühafizəsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, istehsala və xidmət sahəsinə investisiyaları göstərmək olar.

İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmaların olmasını bu anlayışın çoxşaxəli olduğundan və onun formalaşması mənbələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

K.E. Sveybi intellektual kapitalın qiymətləndirilməsinin 25 metodu 4 kateqoriya birləşdirir. [37]. Birincisi intellektual kapitalın birbaşa ölçülməsi (qiymətləndirilməsi) Direct Intellectual Capital methods (DIC). Burada ayrı-ayrı aktivlərin və intellektual kapitalın tərkib hissələri pul meyarı ilə qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirməyə əsasən şirkətin intellektual kapitalının integral qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu metod tətbiq olunaraq mütləq deyil ki, müxtəlif komponentlərin cəmi hesablanmasın, bəzi hallarda daha mürəkkəb üsullarla ölçülür.

Bazar kapitallaşma üsulu (market Capitalization Methods (MCM)). Şirkətin bazar dəyəri və səhmdarların xüsusi kapitalı arasındakı fərq. Bazar dəyərindən səhmdarların xüsusi kapitalının məbləği çıxandan sonra qalan məbləğ şirkətin intellektual kapitalı və qeyri-maddi aktivlərin dəyərini göstərir.

Aktivlərin faydalılığı metodu – Return on Assets methods (ROA). Şirkətin vergi ödəniləndən sonra qalan orta gəlirinin maddi aktivlərə nisbəti kimi hesablanır. Alınan göstərici sahədə fəaliyyət göstərən digər şirkətlərin göstəriciləri ilə müqayisə edilir. İntellektual kapitaldan alınan orta əlavə gəliri müəyyən etmək üçün alınan fərq şirkətin maddi aktivlərinə vurulmaqla təyin edilir. Pul vəsaitinin diskontlaşması vasitəsi ilə şirkətdə çalışan hər işçinin intellektual kapitalını hesablamaq olar.

Balların hesablanması metodu – Scorecard Methods (SC). Qeyri-maddi aktivlərin müxtəlif komponentlərinin indikator və indekslər vasitəsi ilə hesablanır. Bu metodda intellektual kapitalın pul dəyəri hesablanmır. Burada daha çox informasiya sisteminin diaqnostikası verilir.

İntellektual kapitalın elementləri özlərinə məxsus cəhətlərə malikdirlər. İntellektual kapitalın tərkib hissəsi olan işçi heyətin bilik və bacarıqları artmağa meyillidir. Patentlər isə öz dəyərinin itirmək xüsusiyyətinə malikdirlər. İstehlak

kapitalına gəldikdə onun dəyərdən düşməsi o halda ola bilər ki, o, rəqibin malına üstünlük verir.

İntellektual kapitalın tərkib hissəsi olan insan kapitalı əmək haqqının kapitallaşması vasitəsi ilə ölçülür. Ölkədə və inkişaf etmiş ölkələrdə mütəxəssislərin orta illik əmək haqqı müqayisə olunur və ölkəni tərk edən mütəxəssislərin maddi itkilərinin hesablaması olar və beyin axınını qiymətləndirmək olar.

İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi üçün insanların həyat müddəti (ömür uzunluğu) hesablanır. Bununla yanaşı təhsil səviyyəsi də insan kapitalının göstəricilərinə aiddir. Təhsilin keyfiyyət meyarlarına ona çəkilən xərclər də aiddir. Təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-də payı ölkələr üzrə müqayisə olunur.

Bundan başqa əhalinin 1 milyonuna düşən alim və mühəndislərin sayı da əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricinin yüksək səviyyəsi Norveçdə, ABŞ-da, Yaponiyada, Rusiyada, Finlandiyada, Sinqapurda və digər bir neçə inkişaf etmiş ölkədə müşahidə olunur. Bu ölkələrdə insan kapitalının yüksək səviyyəsinin dayanaqlığı təmin olunur.

Biliklərə əsaslanan inkişaf əhalinin geniş kütlələrinin əhatə edən inkişaf etmiş təhsil sistemini nəzərdə tutur. Bu sistem iş qüvvəsinin tərkibində onun yüksək peşəkarlığa malik hissəsinin dayanaqlı artmasını təmin etməlidir. Təhsil sistemi mütəxəssislərin formalaşmasında iştirak edərək onların yaradıcı potensialını inkişaf etdirməli, daim dəyişən bazar mühitinin tələblərinə uyğunlaşmasını təmin etməlidir. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrinin diplomlarının tanınması zəruridir.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat iş qüvvəsinin peşəkarlığına yüksək tələblər irəli sürür. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilli mütəxəssislərin sayı və onların işindən alınan səmərə artır. Bu ölkələrdə ali təhsilli əhalinin sayı 1975-2015-ci illərdə iki dəfədən çox artmışdır. Buna baxmayaraq ali təhsilli mütəxəssislərə yüksək tələb ödənilmir və tələbi ödəmək üçün digər ölkələrdən mütəxəssislər cəlb olunur.

İstehlak kapitalın qiymətləndirilməsinə gəldikdə, burada əhalinin müxtəlif mədəniyyətləri qəbul etmək imkanı, dil bilmək qabiliyyəti kimi göstəriciləri istifadə olunur. Bunlar ideyalar, mütəxəssislərin mübadiləsinin asanlaşdırır. Ölkə səviyyəsində istehlak kapitalı qiymətləndirmək üçün investisiya reytingləri, ölkənin və onun iqtisadiyyatının imici istifadə olunur.

Təşkilatı kapitalla sosial kapitalı aid etmək olar. Sosial kapital – ictimai institutlardı, insanların bir-biri ilə münasibətləri, əlaqə qurması xüsusiyyətləridir ki, bu ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına töhfə verir. Bu kapital mikro-səviyyədə (ev təsərrüfatları, kiçik yaşayış məntəqələrində), mezo-səviyyədə (müxtəlif assosiasiyalar, biznes strukturlar) və makro səviyyədə formalaşır. İqtisadi artımın aparıcı qüvvəsi kimi makro-səviyyə qəbul olunur. Sosial kapital hər 3 səviyyədə bir birini tamamlayır. Bu səviyyələrin biri kifayət qədər inkişaf etməmişdirsə istənilən səmərə almaq çətindir. Sosial kapital iqtisadi inkişafı təmin edir. İnsanlar arasında olan lokal şəbəkələr informasiya mübadiləsinin asanlaşdırır, əlçatan edir. Bu istehsal olunan məhsulların qiyməti, bazarlar və yeni imkanlara haqqında informasiya aiddir. Lokal şəbəkələrin yayılması, onlara yüksək etibar kollektiv qərarların tez və səmərəli vəziyyətdə qəbul olunmasına şərait yaradır. Mikro-səviyyədə insanların aktivliyi və ictimai etibar iqtisadi inkişafın nəticələri ilə korrelyasiya olunur.

Sosial kapitalın 2 forması mövcuddur: struktur və koqnitiv. Struktur forması şəbəkə, assosiasiya, institut, qayda və rəqlamentlər daxil edir. Koqnitiv forma isə - münasibətlər, davranış, dəyərlər, etibar və s. əks edir. Bu iki forma müstəqil olmaqla yanaşı, bir biri ilə əlaqəlidir. Qeyd olunduğu kimi, sosial kapital mikro-səviyyədə, mezo-səviyyədə formalaşır və makro-səviyyədə formalaşması baş verir. Makroiqtisadi səviyyə iqtisadi artımın əsas amili kimi dəyərləndirilir. Bu üç səviyyə bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olaraq sinerqetik effekt yaradır. Başqa sözlə, sosial kapital müxtəlif səviyyələrdə bir birini tamamlayır. Lakin hansısa səviyyədə inkişaf zəifdirsə o, bütövlükdə sosial kapitalın səmərəliyinin azaldır. Sosial kapital fiziki kapital kimi ehtiyat formasında ola bilər. Sosial kapital informasiya mübadiləsinə, kollektiv qərarların qəbul olunmasına şərait yaradır.

Fiziki kapital kimi sosial kapitalla investisiyalar tələb olunur. Sosial kapitalın fizikidən əsas fərqi ondadır ki, o istifadə olunduqca dəyəri azalmır. Sosial kapital istifadə olunmadığı halda da onun dəyəri azalır. Sosial kapital fərdi qaydada yaradıla bilməz, o yalnız cəmiyyətdə yaradıla bilər. Bəzi müəlliflər sosial anlayışa dair “kapital” ifadəsinin əleyhinə çıxış edirlər. Lakin o, investisiya tələb edərək, yeni dəyər yaradır və öz dəyərini artırır. Beləliklə kapitalla məxsus bütün cəhətlərə malikdir. Belə yanaşma ictimai elmlərin yeni tərəflərini tədqiq etmək imkanı yaradır. Sosial kapital transaksiya xərclərinin azaldılması səbəbindən iqtisadi inkişafa təkan verir. İnsanlar arasında olan lokal əlaqələr informasiyanın qiymətinin azaldır, onu əlçatan edir. Lokal şəbəkənin yaradılması kollektiv qərarların tez qəbul olunmasına, fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, mikro-səviyyədə insanların fəallığı, ictimai etibar iqtisadi artımın nəticələri ilə əlaqədardır.

Təşkilatı kapitalın göstəricilərindən biri kimi mülki ETTKİ olan investisiyalar, patentlərin qeydiyyatına alınması, yüksək texnologiyalar (biotexnologiya, proqramlaşdırma, proqram təminatı və s.) sahəsində yeni şirkətlərin yaradılmasını göstərmək olar. ETTKİ çəkilən xərclər ÜDM-ə nisbətə inkişaf etmiş ölkələrdə yüksəkdir.

Ölkənin intellektual kapitalı yüksək texnologiyalı məhsulun ixracın ümumi həcmində xüsusi çəkisi ilə ölçülür. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici yüksəkdir.

Beləliklə, intellektual kapitalı kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vasitəsi ilə qiymətləndirilir. Bu göstəriciləri kəmiyyət inteqral maliyyə göstəricilərinə və intellektual kapitalın ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayırmaq olar. Bu göstəricilərin hər biri kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına malikdirlər. İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsi ölkə üzrə cəmi və müxtəlif təşkilatlar, regionlar üzrə aparıla bilər. Bu qiymətləndirmə sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərinin müəyyən olunmasında, postindustrial cəmiyyətə keçid mərhələsində çox vacibdir.

İntellektual kapitalın tədqiqi təhsil sferasının rolu və mahiyyətini dərindən qiymətləndirilməsinə imkan verir. Müasir təhsil sisteminin gələcək inkişafını müəyyən etmək üçün əmək bazarının monitorinqi vacibdir.

İntellektual kapitalın ən qiymətli tərkib hissəsi – insan kapitalıdır. [10,10]. İnsan kapitalı intellektual kapitalın əsasını təşkil edir və onun başqa tərkib hissələrinin inkişafına zəmin yaradır. İnsan kapitalı müəssisənin peşəkar heyətlə təmin edərək işin səmərəliliyini artırır və müəssisənin rəqabət üstünlüyünü formalaşdırır. Nəticədə müəssisənin dəyəri artır. Müəssisə daxilində işçi heyətin təhsil sisteminə cəlb olunması və peşəkarlığının artırılması insan kapitalının inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. İşçi heyətin peşəkarlığının artırılması əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, yeni texnologiyaların istifadəsinə və bununla da istehlakçıların tələbinin ödənilməsinə gətirir. Bu da şirkətin rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

İnsan kapitalının inkişafının və istifadəsinin səmərəli metodlarından biri də şirkət daxilində qeyri-formal intellektual qrupların təşkilidir. İşçi heyətin bu qruplarda fəaliyyəti sosial və peşəkarlıq maraqları əsasında həyata keçirilir. Bu qruplarda işçilər bir biri ilə ünsiyyət qurur, bilikləri ilə bölüşür, ideyalarla paylaşırlar. Müəssisə rəhbərliyi belə qrupların yaranması və fəaliyyət göstərməsində maraqlıdır.

İnsan kapitalının inkişafına yönələn bir vasitə də rəhbərlik və işçi heyət arasında razılaşmalardır ki, onlarda iki tərəfin gözləntiləri əks olunur. Bununla da rəhbərlik və heyət arasında qarşılıqlı anlaşılma əldə olunur, tərəflərin öhdəlikləri dəqiq müəyyən olunur və bu da münaqişələrin, mübahisələrin olmamasına şərait yaradır. Adı gedən qruplarda rəhbərlik tərəfindən nəzarətin yerinə daxili nəzarət həyata keçirilir. Hər bir işçi dərk edir ki, öhdəliklərini yerinə yetirilməsi onun üçün sərfəlidir və bu səbəbdən qoyulan qaydalara riayət edir.

İnsan kapitalının inkişafı üçün işçilərin müəssisənin gəlirində iştirakı, mülkiyyətində payının olması zəruridir. Məsələn, işçi müəssisənin səhmlərinin almaqla onun mülkiyyətinin bir qisminin sahibinə çevrilir.

İşçi heyətin motivasiyası və stimullaşdırılması insan kapitalının əhəmiyyətli vasitəsinə çevrilir. Məsələn, sosial güzəştlər vasitəsi ilə işçidə şirkətdə uzun müddət işləməyə həvəs yaranır, korporativ mədəniyyət gücləndirilir, şirkətin işçilərin qeydinə qaldığına görə daxili və xarici imici artır.

İntellektual kapitalın digər (2-ci) tərkib hissəsi şirkətin təşkilatı kapitalın formalaşmasıdır. Bu kapitalın yaranmasının əsas məqsəd: bilik mübadiləsi, onun kollektiv tərəfindən toplanması, yeni biliklərin tez əldə olunması və məhsuldarlığın artmasıdır.

Şirkətin təşkilatı kapitalın formalaşması nəticəsində işçilərin fərdi bilikləri korporasiya daxili sistemə keçirilir və başqa işçiləri tərəfindən istifadə olunur. Bu biliklər şirkətin təşkilatı kapitalına çevrilir. Beləliklə, biliklərin toplanması və informasiya mübadiləsi prosesi sürətləndirilir. İnsan kapitalının istifadəsi və inkişafı biliklərin strukturlaşması və əlçatan olması nəticəsində daha məhsuldar olur.

Təşkilatı kapitalın inkişafı üçün vacib şərtlərdən biri – biliklərin bazasının və kommunikasiya şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Burada informasiyanın idarə edilməsini təmin edən proqramların istifadəsi və hər bir işçi üçün kollektiv biliklərin, nou-xauların əl çatan olmasını təmin edir. Bu proqramlar vaxta qənaət etməyə, işçilərin bilik bazasına qoşulmaq imkanına və problemlərin tez həllinə şərait yaradır. Biliklərin kompüter bazasında cəmləşməsi işçi heyətin yerləşdiyi yerindən asılı olmayaraq bu bazaya qoşulmaq və informasiya almaq imkanı var.

Korporativ portalın olmağı kompaniyanın əmək məhsuldarlığı ilə bağlı, qərarların qəbul olunması, informasiyanın yayılması, işçilərin fəaliyyətin koordinasiyası və İT-sistemlərinin səmərəliyində rəqabət üstünlüklərinin təmin edir. Bunlardan başqa, korporativ portalların qəbil edilən qərarların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ekspertlərin təcrübənin yayılması, yeni korporasiya mədəniyyəti, işçilərin fəaliyyətindən məmnunluq hissənin artması kimi üstünlükləri var.

Təşkilatı kapitalın səmərəli vasitələrindən biridə bilik menecerlərin hazırlanmasına investisiyalardır. Təşkilatı kapital işçilərin bilik və təcrübələrinin könüllü bölüşdürülməsi istəyindən asılıdır. Komandada işləmə mədəniyyətinin

yüksək olması və inkişaf etmiş həvəsləndirmə sistemi olmadan təşkilatı kapital işləyə bilməyəcək və ya kifayət qədər yaxşı işləməyəcək. Bunlarla yanaşı şirkətdə bilik fondunun məzmunu və onun istifadə texnologiyasına məsuliyyət daşmalıdır. Bu da bilik menecerlərinin fəaliyyət dairəsinə aiddir.

İntellektual kapitalın məqsədyönlü idarə olunması sisteminin olmaması onun formalaşması, istifadəsi və qorunması ilə bağlı problemlər yarada bilər. Bu intellektual obyektlərin qiymətləndirilməsi, qorunması (şpionaj və piratçılıq), müəllif hüquqlarının itirilməsi, rəqiblərin qeyri-etik davranışı, peşəkar işçilərin başqa şirkətə getməsi və s. problemlər yarada bilər. Adı çəkilən problemlər təşkilatı kapitalın inkişafına maneələr yaradır. Şirkətin təşkilatı kapitalının inkişafının əsas istiqamətindən biri – onun qorunmasıdır.

Təşkilatı kapitalın inkişafı nəticəsində eyni xarakterli işdə vaxta qənaət, mütəxəssislərin yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq bilik bazasına tez qoşulma imkanı, biliklərin idarə olunmasında səmərəliliyin artırılması, bir çox proseslərin avtomatlaşdırılması, istehsal prosesinin bütün iştirakçıları arasında səmərəli ünsiyyətin yaradılması həyata keçirilir.

Təşkilatı kapitalın səmərəliliyinin artırılması və inkişafı üçün onun elə strukturu formalaşmasıdır ki, şirkət-daxili biliklərin intensiv mübadiləsi təmin olunsun. bəzi yanaşmalarda Hesab olunur ki, dəyər maliyyə və fiziki aktivlər vasitəsi ilə yaradılır, əlavə dəyərin əsas mənbəyi kimi isə intellektual kapital çıxış edir., [32, 93].

İntellektual kapitalın 3-cü tərkib hissəsi – münasibətlər kapitalının yaranmasıdır. Burada əsas məqsəd müştəri, malgöndərənlər, partnyorlar arasındakı səmərəli kommunikasiyaların yaradılmasıdır, onlar arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, yeni müştərilərin cəlb edilməsidir. Müştəri kapitalının formalaşması onlar və onların tələbləri haqqında məlumat bazasının yaradılması, təkmilləşdirilməsidir ki, bu da şirkətin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına gətirir. Nəticədə şirkətin münasibətlər kapitalı formalaşır və müştərilərə xidmətin keyfiyyətini artırır.

Münasibətlər kapitalının inkişafına müştərilərə fərdi yanaşma öz töhfəsinin verir. Müştərilər şirkətə bazar haqqında informasiya verir. Bu

informasiyanı kapitalla çevirmək üçün müştərilərin arzularına vaxtında reaksiya vermək tələb olunur. Bu halda kütləvi istehsal və kütləvi satışdan imtina etmək tələb olunur. Münasibətlər kapitalın formalaşması üçün istehlakçıların sayının artması, müştərilərlə işgüzar münasibətlərini dərinləşdirmək tələb olunur. Bunun üçün şirkət müştərilərə əlavə xidmətlər təklif edə bilərlər.

Münasibət kapitalının inkişafında səmərəli vasitə kimi brendin formalaşması və onun bazarda irəliləməsidir. Brendin yaranmasına qoyulan investisiya böyük önəm təşkil edir, ona görə ki, bazarda qalibiyyət o şirkətin tərəfindədir ki, insanların şüurunda düz mövqe tutmuş brend yarada bilmişdir. Brend və ticarət markasının yaradılmasının əsas səbəbi əmtəənin maya dəyəri və satış qiyməti arasında fərqi artmasıdır – qiymət mükafatın alınmasıdır. Tanınmış brend az tanınmış brendlə müqayisədə daha böyük auditoriya cəlb etməyə malikdir.

Kapitalın elementi kimi şirkətin adı, etibarlılığı onun inkişafında böyük rol oynayır. Yaxşı korporativ adı və xoş imici olan şirkət satışın həcmində, investisiya cəlb edilməsində, ən yaxşı peşəkarların cəlb olunmasında öz rəqiblərini üstələyir. Şirkətin adı və nüfuzu səmərəli idarə etmənin əsas amillərindən biridir. Bu səbəbdən iri beynəlxalq şirkətlər nüfuzun yaradılmasına və idarə edilməsinə böyük önəm verirlər.

Son zamanlar münasibət kapitalının inkişaf vasitələrinə yeni texnologiya da əlavə olunub – kraudsorsinq. Kraudsorsinq bir çox iştirakçıların biliklərinin mübadiləsinə əsaslanan prosesdir. Kraudsorsinq işçi heyət və ya xaric olan subyektlər tərəfindən yerinə yetirilən vəzifələrin iri qrup insanlara açıq təklif formasında ötürülməsidir. Hazırda şirkətlər münasibətlər kapitalından istifadə edərək istehlakçıları cəlb etməklə öz məhsulunu işləyib hazırlaya bilər. Bu prosesdə böyük əhali qrupunun intellektual resurslarının cəlb olunması baş verir. Kraudsorsinq əsasında hazırlanan innovasiyalar müasir zamanda münasibətlər kapitalının ən səmərəli istiqamətindən biridir.

Münasibətlər kapitalının inkişafı şirkətin dəyərinin artırılmasının vacib istiqamətlərindən biridir. Müştərilərlə münasibətin idarə edilməsi istehlakçılar,

malgöndərənlər, partnyor, şirkətdə baş verən proseslər, istehlakçıların dəstəklənməsi, keyfiyyətin idarə edilməsi, işçi heyətin peşəkarlığının və motivasiyasının artırılması haqqında informasiyanın toplanması, saxlanması və təhlil edilməsinə imkan verir. Beləliklə, müştərilərlə münasibətlər şirkətin kapitalının inkişafının faydalı vasitəsi olaraq, insan və təşkilatı kapitalı da inkişaf etdirə bilər. İnsan və təşkilatı kapital bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində bir-birinə təsir edirlər. Beləliklə intellektual kapitalın bir tərkib hissəsinin inkişafı digərinin inkişafına təsiri edir. Bunun səbəbi intellektual kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiridir. Qeyd etmək lazımdır ki, intellektual kapitalın 3 tərkib hissəsinin hər biri vacibdir. Onlardan birinin inkişafdan qalması digərlərinə təsir edərək bütövlükdə şirkətin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bir çox ölkələrdə elmi biliklərin tətbiqi sahəsində böyük rol ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Ali təhsil müəssisələrində fundamental nəzəri və praktiki tədqiqatlar cəmləşir. İnsan kapitalının formalaşması və istifadəsinə bir başa təsir edən əsas amil ali təhsil sferasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin keyfiyyətidir. Ali təhsil sistemində insan kapitalının formalaşması sisteminin səmərəliyi müəllim heyətinin formalaşması, onun motivasiyası, attestasiyası, karyera imkanları, əmək haqqı və s. asılıdır.

Beləliklə, intellektual kapitalın qiymətləndirilməsi kəmiyyət maliyyə göstəricilərə (Tobin əmsalı daxil olmaqla) və onun xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərə ayırmaq olar. İntellektual kapitalın tərkib hissələri olan insan kapitalı, təşkilatı kapital və istehlak kapitalı kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilə bilər. İntellektual kapital şirkət səviyyəsində, ev təsərrüfatları səviyyəsində, region və ölkə miqyasında qiymətləndirilə bilər. Belə qiymətləndirilmə sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün istifadə olunur və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasına yönəlib.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA İNTELLEKTUAL KAPİTALIN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanca təhsil səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirməsi

İnsan kapitalının ümumi qiymətləndirilməsində insan inkişafı indeksi istifadə olunur. Bu ümumiləşdirilmiş göstərici ölkə əhalisinin uzunömürlüyünü, təhsil və həyat səviyyəsini əhatə edir.

İnsan kapitalının vəziyyətini BMT insan potensialının qiymətləndirilməsi hesabatına əsasən qiymətləndirmək olar. Postsovet ölkələrində bu göstəricini müqayisə edək.

Cədvəl 2.1.1

Gürcüstan və MDB ölkələri üzrə insan inkişaf indeksinin dinamikası

	İnsan inkişafı indeksi		Artım (%)
	2000	2015	
Azərbaycan	0,579	0,751	1,30
Belarus	-	0,798	1,13*
Ermənistan	0,620	0,733	1,18
Gürcüstan	-	0,754	1,11*
Qazaxıstan	0,614	0,788	1,28
Qırğızıstan	0,550	0,655	1,19
Moldova	-	0,693	1,14*
Rusiya	0,662	0,798	1,21
Tacikistan	0,493	0,624	1,27
Türkmənistan	-	0,688	1,07*
Özbəkistan	-	0,675	1,15*
Ukrayna	0,649	0,747	1,15

Mənbə: Доклад о развитии человека 2016 стр. 148-150, <http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info>

*2000-ci ilin göstəricisi olmadığına görə bu ölkələr üzrə artım 2005-ci ilə nisbətən hesablanıb.

Cədvəl 2.1.1. göründüyü kimi, 2000-2015 illər üzrə İnsan İnkişaf İndeksinin yaxşılaşdırılması baş vermişdir. Bu göstəricinin ən yüksək artımı Azərbaycanda olmuşdur və 1,3 təşkil etmişdir. Əgər 2000-ci ildə Azərbaycanın bu göstəricisi postsovet ölkələri üzrə aşağı səviyyədə olmuşdursa 2015-ci ildə ölkəmizin mövqeyi 5-ci yerə yüksəlmişdir və lakin Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və

Gürcüstan dan az olmuşdur. Gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinə gəldikdə, Azərbaycan Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistandan sonra 5-ci yerdədir. Təhsil indeksinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın mövqeyi 4-cü dir Rusiya, Moldova və Tacikistandan sonra.

Cədvəl 2.1.2

Postsovet ölkələri üzrə ölkələri üzrə gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil indeksi və gəlir indeksi.

	Gözlənilən ömür uzunluğu	Təhsil indeksi		Gəlir indeksi
		2010	2015	
Azərbaycan	0,613	0,646	0,704	0,586
Ermənistan	0,727	0,675	0,705	0,483
Gürcüstan	0,698	0,749	0,787	0,388
Belarus	0,714	0,683	0,834	0,599
Qazaxıstan	0,595	0,753	0,798	0,525
Qırğızıstan	0,601	0,611	0,700	-
Rusiya	0,661	0,613	0,806	0,616
Moldova	0,673	0,615	0,703	0,367
Tacikistan	-	0,608	0,658	0,328
Türkmənistan	0,520	0,647	0,629	0,355
Özbəkistan	0,565	0,672	0,682	0,372
Ukrayna	0,685	0,795	0,799	0,509

Mənbə: Доклад о развитии человека 2016 стр.,<http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>

Gəlir indeksinə görə Azərbaycanı mövqeyi digər ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Postsovet ölkələri üzrə lakin Rusiya və Belarusda gəlir indeksi Azərbaycanın göstəricisindən yüksəkdir. Beləliklə, Baltik yanı ölkələrdən başqa, Gürcüstan və digər MDB ölkələri üzrə Azərbaycan 3-cü yerdədir.

Azərbaycanda intellektual kapitalın formalaşdığı sahə təhsildir. Ölkə üzrə təhsilin əsas göstəricilərinə nəzər salaq.

Azərbaycanda təhsil alanların sayının dinamikası (Min nəfər)

	2005/2006	2010/2011	2011/2012	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016
Təhsil alanlar - cəmi	1 957,9	1 724,5	1 696,4	1 696,2	1 712,9	1746,2	1775,1
<i>o cümlədən:</i>							
ümumi təhsil müəssisələrində	1 588,4	1 327,5	1 294,1	1 287,6	1 292,3	1324,9	1356,1
ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində və peşə mərkəzlərində ¹⁾	172,2	197,3	199,0	200,7	199,2	195,4	194,5
orta ixtisas təhsil müəssisələrində ²⁾	58,1	53,5	54,5	56,0	63,3	60,5	56,5
ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada ²⁾	139,4	146,2	148,9	152,0	158,1	165,3	168,0

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s.

Azərbaycanda 2005/2006 -2015/2016-cı illər ərzində təhsil alanların ümumi sayı 9,3% azalmışdır. Azalma ümumi təhsil müəssisələrində 14,6%; orta ixtisas təhsil müəssisələrində isə 2,8% olmuşdur. Bunlardan fərqli olaraq, ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada təhsil alanların sayı 20,6%; ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində və peşə mərkəzlərində isə 12,9% artmışdır.

Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə)

	2005/2006	2010/2011	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016	Artım (%)
Ali təhsil müəssisələrin sayı	47	51	52	52	53	54	114,9
Onlarda tələbələrin sayı cəmi, min nəfər	129,9	140,2	145,6	151,3	158,2	161,2	124,1
Əhalinin 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı	154	156	158	160	167	168	109,1
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı: bakalavrlar - cəmi, min nəfər	28,7	29,9	33,3	35,4	35,8	33,6	117,1
magistraturaya - cəmi, min nəfər	3,2	3,7	4,7	5,5	4,9	5,0	156,3

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 149

Cədvəl 2.1.4. göründüyü kimi, Azərbaycanda 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində ali təhsil müəssisələrin sayı 14,9%, onlarda təhsil alanların sayı isə 24,1% artmışdır. Bu müəssisələrdə təhsil alanların sayı 17,1% artmışdırsa,

magistratura pilləsində təhsil alanların sayı daha yüksək tempə artmışdır – 56,3%. Əhalinin 10 min nəfərinə ali təhsil alanların sayı 2005/2006 tədris ilində 154 olmuşdursa, 2015/2016-cı illər bu göstərici 168 nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycanda ali təhsil dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrində verilir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 2005/2006-cı illər 68,0% dövlət, 32,0% geyir-dövlət ali təhsil müəssisələrinin payına düşürdü. 2015/2016-cı illər isə dövlət ali təhsil müəssisələrinin payı 76,0%-dək artmışdır, müvafiq olaraq qeyri-dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi isə 24,0%-dək azalmışdır.

Cədvəl 2.1.5

Dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə)

	2005/ 2006	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	Artım (%)
Dövlət ali təhsil müəssisələrin sayı	32	36	37	37	39	41	128,1
Onlarda tələbələrin sayı (min nəfər)	106,0	120,5	125,7	131,4	136,6	140,6	132,6
Onlarda tələbələrin sayı - cəmi, min nəfər							
Əhalinin 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı	126	134	136	139	144	147	116,7
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı: bakalavr - cəmi, min nəfər	23,3	26,7	28,7	30,3	31,1	30,3	130,0
magistraturaya - cəmi, min nəfər	3,1	3,3	4,3	4,9	4,4	4,4	141,9

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 150

Cədvəl 2.5 göründüyü kimi, dövlət ali təhsil müəssisələrinin sayı 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində 28,1%, orada təhsil alan tələbələrin sayı 32,6% artmışdır. Bu müəssisələrdə təhsil alan bakalavrların sayı 30,0%, magistrlərin sayı isə 41,9% artmışdır. Əhalinin 10 min nəfərinə nisbətdə dövlət ali təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı 2005/2006-cı tədris ilində 126 nəfər olmuşdursa, 2015/2016-cı tədris illəri bu göstərici 147 nəfər təşkil etmişdir.

Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri (tədris ilinin əvvəlinə)

	2005/ 2006	2010/ 2011	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	Artım (%)
Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin sayı	15	15	15	15	14	13	86,7
Onlarda tələbələrin sayı (min nəfər)	23,9	19,7	19,9	19,9	21,6	20,6	86,2
Onlarda tələbələrin sayı - cəmi, min nəfər							
Əhalinin 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı	28	22	22	23	24	21	-
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı: bakalavriata - cəmi, min nəfər	5,4	3,2	4,6	5,1	4,7	3,4	63,0
magistraturaya - cəmi, min nəfər	0,1	0,4	0,4	0,6	0,5	0,6	6 dəfə

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 151

Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinə gəldikdə onların sayı 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində 13,3% azalmışdır. Bu təhsil müəssisələrdə oxuyan bakalavrların sayı 37,0% azalmışdırsa, magistrlərin sayı 6 dəfə artmışdır. Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin və onlarda oxuyanların sayının belə dəyişməsi gənclərin dövlət təhsil müəssisələrinə üstünlük verməklərinin göstərir.

Müasir dövrdə bilik əldə etmək, dünyanın qabaqcıl təcrübəsi ilə tanış olmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə Azərbaycanda müxtəlif dövlət proqramlarına əsasən tələbələrin inkişaf etmiş ölkələrə təhsil almağa göndərilməsi prosesi həyata keçirilir. Ölkəmizdən xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının dinamikasına və ölkələr üzrə paylanmasını təhlil edək.

Xarici ölkələrdə dövlət xətti ilə təhsil alan tələbələrin sayı
(tədris ilinin əvvəlinə, nəfər)

Ölkələr	2010/2011	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016	Artım (%)
Cəmi	2055	2270	3035	2911	2998	145,9
ABŞ	25	36	58	63	57	228
Almaniya	111	278	351	325	316	284,7
Avstraliya	6	20	53	61	72	1200,0
Avstriya	12	10	19	24	29	241,7
Belarus	105	48	60	60	36	34,3
Böyük Britaniya	136	267	499	570	621	456,6
Çex Respublikası	5	7	14	15	19	380,0
Çin Xalq Respublikası	28	27	37	39	39	139,3
Fransa	54	43	44	53	54	100,0
İsveç	16	6	9	11	11	68,8
İsveçrə	11	41	68	86	82	745,5
İtaliya	10	7	24	33	37	370,0
Kanada	36	129	179	189	195	541,7
Koreya Respublikası	34	31	26	21	14	41,2
Niderland	22	27	67	72	139	631,8
Rusiya	507	314	377	303	247	48,7
Türkiyə	839	877	1024	866	907	108,1
Ukrayna	61	66	51	41	37	60,7
Digər ölkələr	37	36	75	79	86	232,4

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 181-182

Cədvəl 2.1. 7-dən göründüyü kimi 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində xarici ölkələrə dövlət xətti ilə təhsil alanları sayı 145,9% artmışdır. Ölkələr üzə ən yüksək artım Avstraliyada - 12 dəfə olmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, 2010/2011-ci tədris illəri bu ölkəyə oxumağa gedənlərin sayı çox az olmuşdur. Yüksək artım İsveçrəyə oxumağa gedənlər arasında – 7,5 dəfə; Niderlanda – 6,3 dəfə; Kanadaya – 5,4 dəfə; Böyük Britaniya – 4,6 dəfə; Çex Respublikası – 3,8 dəfə; İtaliya – 3,7 dəfə olmuşdur. Əhəmiyyətli dərəcədə təhsil alanların sayı Almaniya (2,8 dəfə); Avstriyada – (2,4 dəfə) ABŞ-da – (2,3 dəfə) və digər ölkələrdə (2,3 dəfə) artmışdır.

Azərbaycandan ən çox tələbə oxumağa Türkiyə gedir 2010/2011-ci illərdə onlar xaricdə oxuyanların 40,8%-ni təşkil etmişdirlər. 2015/2016-cı tədris illəri onların xüsusi çəkisi 30,3%-dək azalmasına baxmayaraq bu ölkədə

azərbaycanlı tələbələrin ən çox hissəsi cəmləşir. 2010/2011-ci tədris ili azərbaycanlı tələbələrin əhəmiyyətli hissəsi (24,7%) Rusiyanın payına düşürdü, 2015/2016-cı tədris ilində onların xüsusi çəkisi 8,2%-dək azalmışdır. 2010/2011-ci tədris ili azərbaycanlı tələbələrin 6,6% Böyük Britaniyanın payına düşürdü, 2015/2016-cı tədris ilində onların xüsusi çəkisi 20,7%-dək artmışdır. Almaniyada oxuyan azərbaycanlı tələbələrin xüsusi çəkisi tədqiqat dövründə 5,4%-dən 10,5%-dək artmışdır. Azərbaycanlı tələbələrin əhəmiyyətli hissəsi 2015/2016-cı tədris ilində Kanadanın payına düşür – 6,5%.

İntellektual kapitalın formalaşmasında ölkənin regionları üzrə tarazlı olmur. Bir qayda olaraq, tədris müəssisələrinin paytaxt və iri şəhərlərdə yerləşdirilməsi intellektual kapitalın formalaşmasında qeyri-taraz paylanmasına gətirir.

Ölkəmiz üzrə ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin və orada təhsil alanların sayına nəzər salaq.

Cədvəl 2.1.8

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə
2016-cı ilin əvvəlinə ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri

	İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	Qəbul olanların sayı nəfər	Təhsil alanların sayı, nəfər	Bitirənlərin təhsili olanların, nəfər
Azərbaycan Respublikası	113	15354	24482	15222
Bakı şəhəri - cəmi	37	6295	10066	5798
Abşeron iqtisadi	5	693	1647	731
Gəncə-Qazax iqtisadi cəmi	15	1720	3081	1970
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	9	1283	1686	1202
Lənkəran iqtisadi rayonu - cəmi	6	680	1169	728
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu - cəmi	7	623	1075	642
Aran iqtisadi rayonu - cəmi	17	2251	3960	2329
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	7	520	598	514
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu - cəmi	4	180	257	170
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	2	300	517	239
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	4	809	426	899

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. S. 260-262

Cədvəl 2.1.7-dən göründüyü kimi, ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi – 32,7% paytaxt Bakı şəhərinin payına düşür. Bu müəssisələrin

əhəmiyyətli hissəsi Aran iqtisadi rayonunun xüsusi çəkisi 15,0%; Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda isə 13,3% olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonlarda ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin payı az olaraq Dağlıq-Şirvan rayonunda 1,8%-dən Şəki-Zaqatala rayonunda 8,0% arası dəyişmişdir.

İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların, təhsil alanların və bitirənlərin xüsusi çəkisinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür – və müvafiq olaraq – 41,0%; 41,1 % və 38,1% təşkil etmişdir. Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların payı 14,7% və 11,2% olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonların xüsusi çəkisi az olaraq Kəlbəcər-Laçın da 1,2%-dan Şəki –Zaqatala rayonunda 8,4%-dək olmuşdur. Bu müəssisələrdə oxuyanlara gəldikdə, Bakıdan sonra yüksək xüsusi çəki Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonların üzərinə düşür və müvafiq olaraq – 16,2 və 12,6% təşkil edir. Bu göstərici üzrə ən az səviyyə Kəlbəcər-Laçın, Dağlıq –Şirvan və Naxçıvan iqtisadi rayonları üzrə müşahidə olunub və müvafiq olaraq – 1,0%; 2,1% və 1,7% olmuşdur. Və nəhayət adı gedən müəssisələri bitirənlərin sayına gəldikdə, Bakı istisna olmaqla onların yüksək səviyyəsi Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında müşahidə olunmuşdur müvafiq olaraq – 15,3% və 12,9%. Qalan iqtisadi rayonlar üzrə onların xüsusi çəkisi az olaraq Kəlbəcər-Laçında 1,1%-dən, Şəki –Zaqatalada 7,9%-dək olmuşdur.

Azərbaycan üzrə orta hesabla ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrin birinə 135,9 qəbul olan düşürsə, oxuyanların sayı 216,7 nəfər, bitirənlərin sayı isə 134,7 nəfər olmuşdur. Bir neçə iqtisadi rayonda bu göstəricilər orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bura Bakı şəhəri, Abşeron, Şəki-Zaqatala, Dağlıq-Şirvan və Naxçıvan iqtisadi rayonlarını aid etmək olar. Ən yüksək səviyyə Naxçıvanda müşahidə olunmuşdu – 202,3 nəfər bir ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin payına düşür. Qalan iqtisadi rayonlarında bir ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisəyə düşən qəbul olunanların sayı orta göstəricidən az olmuşdur və ən az səviyyə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda olmuşdur – 45 nəfər. Bu müəssisələrdə təhsil alanların sayına gələndə, ölkə üzrə orta göstərici 216,7 nəfər təşkil edir. Bakıda, Abşeron, Aran və Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonlarında bu göstərici ölkə üzrə orta göstəricidən

yüksəkdir və müvafiq olaraq 272,1 nəfər; 329,4 nəfər; 232,9 nəfər və 258,5 nəfər olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonlarda bu göstərici ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Ən az səviyyə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda – 64,3 nəfər olmuşdur.

İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri bitirmişlərin bir müəssisəyə düşən sayının təhlili göstərir ki, digər göstəricilər kimi, Bakı, Abşeron, Aran və Naxçıvanda iqtisadi rayonlarda bu göstərici orta səviyyədən yüksək olaraq müvafiq olaraq 156,7 nəfər, 146,2 nəfər, 137,0 nəfər və 224,8 nəfər olmuşdur. Ən az səviyyə Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda 42,5 nəfər olmuşdur.

Ölkə regionları üzrə dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsil müəssisələrinin payına nəzər salmaq.

Cədvəl 2.1.9

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə 2015/2016-cı tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələri

	İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	Qəbul olanların sayı nəfər	Təhsil alanların sayı, nəfər	Bitirənlərin təhsili olanların, nəfər
Azərbaycan Respublikası	61	13845	56427	16432
Bakı şəhəri - cəmi	21	6496	26303	8307
Abşeron iqtisadi	4	921	3070	827
Gəncə-Qazax iqtisadi cəmi	6	1311	5977	1361
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	5	602	2317	660
Lənkəran iqtisadi rayonu - cəmi	5	683	2590	664
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu - cəmi	2	247	833	246
Aran iqtisadi rayonu - cəmi	8	1997	9477	2871
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	4	564	2666	735
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu - cəmi	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	3	485	1424	335
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	3	539	1770	426

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 263-264

Cədvəl 2.12-dən göründüyü kimi, ilk orta ixtisas təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi – 34,4% paytaxt Bakı şəhərinin payına düşür. Aran iqtisadi rayonunda onların xüsusi çəkisi 13,1% olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonlarda ilk orta ixtisas təhsil müəssisələrinin payı az olaraq Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda isə 9,8%-dən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 3,3% arası dəyişmişdir.

Orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların, təhsil alanların və bitirənlərin xüsusi çəkisinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür – və müvafiq olaraq – 46,9%; 46,6 % və 50,6% təşkil etmişdir. Aran iqtisadi rayonlarında orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların payı 14,4%, təhsil alanların payı 16,8%, bitirənlərin xüsusi çəkisi isə -17,5% olmuşdur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunu Bakı və Aran iqtisadi rayonundan başqa yeganə rayondur ki, burada təhsil alanları xüsusi çəkisi 10 faizdən çox olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonları üzrə orta təhsil müəssisələrinə qəbul olanların xüsusi çəkisi az olaraq Dağlıq-Şirvanda 3,5%-dən Gəncə-Qazax rayonunda 9,5% arası dəyişmişdir. Bu müəssisələrdə oxuyanlara gəldikdə, Bakı, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlardan sonra onların payı Quba-Xaçmazda 1,5%-dən Abşeronda 5,4%-dək dəyişmişdir. Adı gedən müəssisələri bitirənlərin sayına gəldikdə, Bakı istisna olmaqla, onların yüksək səviyyəsi Aran iqtisadi rayonlarında müşahidə olunmuşdur – 17,5%. Qalan iqtisadi rayonlar üzrə onların xüsusi çəkisi az olaraq Şəki –Zaqatalada 1,5%-dən Abşeronda 8,3%-dək olmuşdur.

Azərbaycan üzrə orta hesabla orta ixtisas təhsili müəssisələrin birinə 227,0 qəbul olunan düşürsə, oxuyanların sayı 925,0 nəfər, bitirənlərin sayı isə 269,4 nəfər olmuşdur. Bir neçə iqtisadi rayonda bu göstəricilər orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bura Bakı şəhəri, Abşeron, Aran və Naxçıvan iqtisadi rayonlarını aid etmək olar. Ən yüksək səviyyə Bakı şəhərində müşahidə olunmuşdu – 309,3 nəfər bir orta ixtisas təhsili müəssisəyə. Qalan iqtisadi rayonlarında bir orta ixtisas təhsili müəssisəyə düşən qəbul olunanların sayı orta göstəricidən az olmuşdur və ən az səviyyə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda olmuşdur – 120,4 nəfər. Bu müəssisələrdə təhsil alanların sayına gələndə, ölkə üzrə orta göstərici 216,7 nəfər təşkil edir – təkrar. Bakıda, Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarda bu göstərici ölkə üzrə orta göstəricidən yüksəkdir və müvafiq olaraq 1252,5 nəfər; 996,2 nəfər; və 1184,6 nəfər olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonlarda bu göstərici ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Ən az səviyyə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 416,5 nəfər olmuşdur. Orta ixtisas təhsili müəssisələri bitirmişlərin bir müəssisəyə düşən sayının təhlili göstərir ki, digər

göstəricilər kimi, Bakı və Aran iqtisadi rayonunda bu göstərici orta səviyyədən yüksək olaraq müvafiq olaraq 395,6 nəfər və 358,9 nəfər olmuşdur. Ən az səviyyə isə Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunda 111,7 nəfər olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin paylanmasına nəzər salaq.

Cədvəl 2.1.10

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə

2015/2016-cı tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri

	İlk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	Qəbul olanların sayı nəfər	Təhsil alanların sayı, nəfər	Bitirənlərin təhsili olanların, nəfər
Azərbaycan Respublikası	54	33645	161234	33705
Bakı şəhəri - cəmi	44	25619	123131	26377
Abşeron iqtisadi	2	2336	10285	1717
Gəncə-Qazax iqtisadi cəmi	3	2722	13841	3140
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	-	203	1223	248
Lənkəran iqtisadi rayonu - cəmi	1	686	2884	338
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu - cəmi	-	184	700	107
Aran iqtisadi rayonu - cəmi	1	370	2199	418
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	-	-	-	-
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu - cəmi	-	-	-	-
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	-	138	552	96
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	3	1387	6419	1264

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 267-268

Cədvəl 2.1.10-dan göründüyü kimi, ali təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi – 81,5% paytaxt Bakı şəhərinin payına düşür. Naxçıvan və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda ali təhsil müəssisələrinin 5,6% yerləşir. Qalan iqtisadi rayonlarda ali təhsil müəssisələrinin payı az olaraq Abşeronda 3,7%; Aran və Lənkəranda isə 1,9% yerləşmişdir.

Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanların, təhsil alanların və bitirənlərin xüsusi çəkisinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür – və müvafiq olaraq – 76,1%; 76,4 % və 78,3% təşkil etmişdir. Qalan iqtisadi rayonların xüsusi çəkisi azdır. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanların xüsusi çəkisi iqtisadi rayonlar üzə belədir: Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunu – 8,1%; Abşeron – 6,9%; Naxçıvan – 4,1%; Lənkəran – 2,0%; Aran iqtisadi rayonlarında -1,1; Şəki –

Zaqatalada – 0,6%; Quba-Xaçmazda – 0,5%; Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonlarında isə – 0,4% olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində oxuyanların iqtisadi rayonlar üzrə paylanmasına gəldikdə, onların da xüsusi çəkisi müəssisələrin sayı və qəbul olanların payına müvafiq olmuşdur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda - 8,6%; Abşeronda 6,4%; Naxçıvanda 4,0%; Lənkəranda - 1,8% Aranda – 1,4% olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində oxuyanların ən az hissəsi Şəki-Zaqatala – 0,6%; Quba-Xaçmaz – 0,4% və Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonların üzərinə düşmüşdür. Adı gedən müəssisələri bitirənlərin sayına gəldikdə, Bakı istisna olmaqla onların yüksək səviyyəsi Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında müşahidə olunmuşdur – 9,3%. Qalan iqtisadi rayonlar üzrə onların xüsusi çəkisi az olaraq Quba-Xaçmaz və Dağlıq-Şirvanda 0,3%-dən Abşeronda 5,1%-dək olmuşdur.

Azərbaycan üzrə ali təhsili müəssisələrin birinə 623,1 nəfər qəbul olunan düşürsə, oxuyanların sayı 2985,8 nəfər, bitirənlərin sayı isə 624,2 nəfər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilərin ən yüksək səviyyəsi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşürdü və müvafiq olaraq 1168,0 nəfər; 5142,5 nəfər, 858,5 nəfər və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda olmuşdur – müvafiq olaraq – 907,3 nəfər; 4613,7 nəfər və 1046,7 nəfər. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanlar, təhsil alanlar və bitirənlərin bir müəssisəyə düşənlərin payı Bakı şəhərində orta göstəricidən az olmuşdur, müvafiq olaraq 582,3 nəfər; 2798,4 nəfər və 599,5 nəfər.

2.2 İntellektual kapital və bilik iqtisadiyyatı

XX-ci əsirin ikinci yarısından başlayaraq elmin iqtisadiyyatda rolu artmışdır. Müasir zamanda elm və informasiya texnologiyalar maddi aktivlərin rolunu azaldaraq, qeyri-maddi aktivlərin rolunu artırır. Biliklər iqtisadi artımın əsas aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, intellektual kapitalın dəyəri sabit artır. Bu artım maddi dəyərlərlə birbaşa asılılıq yoxdur. Artım insan və struktur kapitaldan (qeydiyyatda alınan patentlər, təlimat və metodikalar və s.) asılıdır. Konkret işçilər və kollektiv tərəfindən mürəkkəb mühəndis və elmi məqsədləri yerinə yetirən qeyri-maddi aktivlərin rolu artmışdır. Şirkətin dəyəri

onun qeyri-maddi aktivlərindən – brend, şirkətin imici, müştərilərlə münasibətlər və s. asılılığı artır, onun uzun müddətli dövrdə fəaliyyətinə təsir edir. [33, 344].

İstehsalın intellektual tərkibi artmışdır, yeni məhsulların işlənilməsi hazırlanması prosesinin sürətləndirilməsinə gətirmişdir. Müasir iqtisadiyyat intellektual əməyə, insan kapitalına əsaslanır. Postindustrial inkişaf mərhələsinə məxsus deyillər - təhsilin, elmin rolunun artmasına, mədəniyyətin yüksəlməsinə intellektual əməklə məşğul olan işçilərin maddi təminatının yüksəlməsidir.

Azərbaycanda elmin inkişafının əsas göstəricilərinə nəzər salaq.

Cədvəl 2.2.1

Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı

	2000	2005	2010	2015
Cəmi	137	146	145	141
O cümlədən:				
Elmi-tədqiqat təşkilatları	95	97	93	91
Konstruktor təşkilatları	12	6	5	3
Ali təhsil müəssisələri	25	33	37	39
Digər	5	10	10	8

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 319

Cədvəldən 2.2.1-dən göründüyü kimi 2000-2015-ci illər tədqiqat və işləmələr yerinə yetirən təşkilatların sayı 2,9% artmışdır. Artım ali təhsil müəssisələrində - 56,0%; digər təşkilatlarda isə 60,0% olmuşdursa, elmi-tədqiqat təşkilatlarının sayı 4,2%, konstruktor təşkilatlarında isə 75,0% və ya 4 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 2.2.2

Təşkilatların növü üzrə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı

	2000	2005	2010	2015	Artım (%)
Cəmi	15809	18164	17924	23093	146,1
Elmi-tədqiqat təşkilatları	13755	15599	14658	16856	122,5
Konstruktor təşkilatlar	721	411	195	56	7,8
Ali təhsil müəssisələri	662	1185	1917	5108	771,6
Digər	671	969	1154	1073	159,9

Mənbə: Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. S. 319

Cədvəl 2.2.2-dən göründüyü kimi, 2000-2015-ci illər ərzində elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan işçi heyətin sayı 46,1% artmışdır. Elmi-tədqiqat təşkilatlarında heyətin sayı 22,5%, ali təhsil müəssisələrində isə 7,7 dəfə

artmışdır. Digər təşkilatlarda artım – 59,9% təşkil etmişdir. Lakin konstruktor təşkilatlarda işləyənlərin sayı kəskin azalmışdır – 92,2%. 2000-ci ildə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin əsas hissəsi – 87,0% elmi-tədqiqat təşkilatların payına düşmüşdürsə, 2015-ci ildə bu göstərici 73,0%-dək azalmışdır. Azalma konstruktor təşkilatlarında da müşahidə olunmuşdur – 4,6%-dən 0,2%-dək. Digər təşkilatlarda elmi-tədqiqatlarla məşğul olanların xüsusi çəkisi 4,2%-dən 4,6%-dək artdığı halda, ali təhsil müəssisələrində əhəmiyyətli artım – 4,2%-dən 22,1% qədər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ildə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların 65,7% dövlət müəssisələrinin sayına, 13,9% sahibkarlıq sektoruna, 20,4% isə ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. 2015-ci ildə bu nisbət müəyyən qədər dəyişmişdir. Belə ki, dövlət sektorunda onların xüsusi çəkisi – 64,4%-dək; sahibkarlıq sektorunda – 7,8%-dək azalmışdır. Onlardan fərqli olaraq ali təhsil sektorunda isə xüsusi çəkisinin artımı – 27,7%-dək olmuşdur.

Cədvəl 2.2.3

İşçi kateqoriyaları üzrə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı

	Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin	O cümlədən			
		Tədqiqatçılar	Texniklər	Köməkçi heyət	Digər
2000	15 809	10 168	1 478	2 758	1405
2005	18 164	11 603	1 825	3 086	1650
2010	17 924	11 037	1 819	3 531	1537
2015	23 093	16 137	1 881	2 571	2504
Onlardan Elmlər doktorları					
2000	678	676		2	
2005	705	705		-	
2010	843	838		3	2
2015	1534	1519	3	-	
Fəlsəfə doktorları					
2000	3 343	3 328	-	15	-
2005	3 322	3 306	-	16	-
2010	3 554	3 531	2	14	7
2015	6 532	6 428	9	11	84

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. S. 327

Cədvəl 2.2.3 göründüyü kimi, 2000-ci ildə bu sahədə məşğul olanların əsas hissəsi – 64,3% tədqiqatlarla məşğul olanların payına düşürdüsə, 2015-ci ildə onların payı 69,9%-dək artmışdır. Tədqiqatçıların sayı 2000-2015-ci illər ərzində 58,7%, texniki işçilərin sayı isə 27,3% artmışdır, köməkçi heyətin sayı isə 6,8% azalmışdır. Texniki işçilərin xüsusi çəkisi 9,3%-dən, 8,1%-dək, köməkçi işçilərin xüsusi çəkisi 17,4%-dən 11,1%-dək azalmışdır.

Tədqiqat dövrü ərzində bu sahədə çalışan elmlər doktorlarının sayı 2,3 dəfə, fəlsəfə doktorlarının sayı isə 95,4% artmışdır.

AMEA elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayının dinamikasına nəzər salaq.

Cədvəl 2.2.4

Milli Elmlər Akademiyasında elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayı (ilin sonuna)

	Cəmi	O cümlədən					
		Təbiət	Texniki	tibb	Kənd təsərrüfatı	İctimai	humanitar
2005	6129	3660	734	7	101	231	1396
2010	5272	3065	504	4	39	189	1471
2015	5789	3093	744	31	71	521	1329
Onlardan elmlər doktorları							
2005	477	286	29	1	4	26	131
2010	507	286	36	1	25	25	157
2015	594	303	43	2	3	74	169
Fəlsəfə doktorları							
2005	1980	1284	128	3	43	66	456
2010	1969	1180	128	1	37	50	573
2015	1973	1054	110	8	51	173	577

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 336

Milli Elmlər Akademiyasında elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayı 2005-2015-ci illər ərzində 5,5% azalmışdır. Ümumi azalma ilə yanaşı təbiət sahələrində azalma 15,5%; kənd təsərrüfatında 29,7%; humanitar sahədə isə 4,8% olmuşdur. Elmin 3 sahəsində isə tədqiqatçıların sayı artmışdır. Texniki elmlər sahəsində artım cüzi olduğu halda tibb sahəsində əhəmiyyətli artım – 4,4 dəfə, ictimai elmlər üzrə isə 2,3 dəfə olmuşdur. 2005-ci ildə tədqiqatlarla məşğul olanların 7,8% elmlər doktoru, 32,3% isə fəlsəfə doktoru olmuşdursa, 2015-ci ildə

elmlər doktorlarının xüsusi çəkisi 10,3%-dək artmışdır, fəlsəfə doktorlarının payı isə 34,1%-dək artmışdır.

Cədvəl 2.2.5

Fəaliyyət sektorları üzrə alimlik dərəcəsi olan tədqiqatçıların sayı (ilin sonuna)

	Alimlik dərəcəsi olan tədqiqatçıların sayı	onlardan alimlik dərəcələri olanlar elmlər doktorları	fəlsəfə doktorları
2005	4 011	705	3 306
2010	4 369	838	3 531
2015	7 947	1519	6 428
O cümlədən, dövlət sektoru			
2005	3 279	605	2 674
2010	3 335	655	2 680
2015	4 724	949	3 775
Sahibkarlıq sektoru			
2005	346	40	306
2010	277	48	229
2015	231	53	178
Ali təhsil sektoru			
2005	386	60	326
2010	757	135	622
2015	2 992	517	2 475

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016, s. 330

Cədvəl 2.2.5 göründüyü kimi, 2005-2015-ci illər ərzində alimlik dərəcəsi olan tədqiqatçıların sayı 98,1%, onlardan elmlər doktorlarının sayı 2,2 dəfə, elmlər namizədlərinin sayı isə 94,4% artmışdır. 2005-ci ildə tədqiqatlarla məşğul olanların 17,6% elmlər doktoru idisə, 2015-ci ildə onların xüsusi çəkisi 19,1%-dək artmışdır. müvafiq olaraq, fəlsəfə doktorlarının payı 82,4%-dən 80,9%-dək azalmışdır.

2005-ci ildə tədqiqatlarla məşğul olanların 81,8% dövlət sektorunda, 8,6% sahibkarlıq sahəsində, 9,6% ali təhsil sektorunda fəaliyyət göstərirdisə. 2015-ci ildə bu nisbət əhəmiyyətli dəyişmişdir. Dövlət sektorida tədqiqatlarla məşğul olanların xüsusi çəkisi 59,4%-dək; sahibkarlıq sektorunda isə 8,6%-dək azaldığı halda, ali təhsil sektorunda onların xüsusi çəkisi 37,6%-dək artmışdır. 2005-ci ildə elmlər doktorlarının 86,0% dövlət sektorubda işləyirdisə 2015-ci ildə onların xüsusi çəkisi 62,5%-dək azalmışdır. Onlardan sahibkarlıq sektorunda fəaliyyət

göstərenlərin xüsusi çəkisi 5,7%-dən, 3,4%-dək azalmışdır. Tək ali təhsil sektorunda onların xüsusi çəkisi 8,5%-dən 34,0%-dək artmışdır. İqtisadiyyatın sektorlar üzrə fəlsəfə doktorlarının xüsusi çəkinə nəzər yetirsək, görürük ki, dövlət sektorunda onların payı 80,9%-dən 58,7%-dək, sahibkarlıq sektorunda isə 9,3%-dən 2,8%-dək azalmışdır, ali təhsil sektorunda isə onların xüsusi çəkisi 9,9%-dən 38,5%-dək artmışdır.

Elm və texnikanın inkişafı bir tərəfdən bir çox problemlərin həlli ilə yanaşı, digər problemlər yaradır ki, onların həlli tələb olunur. Məsələn, qloballaşma prosesi ilə əlaqədar böhranların bir ölkədən digərlərinə keçməsi, real investisiyaların möhtəkir investisiyalarla əvəz olunması və s. İnformasiya texnologiyalarının yayılması dünya əhalisinin həyatının bütün sahələrinə təsir göstərir, qeyri-sabitlik yaradır. Əgər əvvəlki zamanlar bir ölkədə baş verən böhran elə o ölkə çərçivəsində qalırdısa, hazırda siyasi və iqtisad böhranlar qlobal xarakter daşıyır və yayılaraq bir çox ölkələri əhatə edir. Hətta siyasətçilərin müəyyən bəyanatları gözlənilməz neqativ fəsadlara yol açmağa bilirlər. İnformasiya texnologiyalarının yayılması nəticəsində qlobal bazarlarda baş verən proseslər ölkələr və onların əhalisini asılılığı artırır. Əhalinin rifahı onların beynəlxalq valyuta kurslarından asılılığını artırır. Sürətlə dəyişən qlobal dünyanın dəyişkənliyindən müdafiə olunmaq üçün insanlar fundamental biliklərə yiyələnməlidirlər. Azərbaycan ittifaq dövlətinin tərkibinə daxil olduğu zaman yüksək səviyyəli təhsil sistemi formalaşmışdır. Qərbi ölkələrindən dar ixtisaslı təhsil sistemindən fərqli olaraq sovet təhsil sistemi hərtərəfli biliklər verirdi və bu da mütəxəssislərin müxtəlif biliklərə malik olmasına və onların yaranan qeyri-standart problemlərin həlli üçün imkan verirdi. Beləliklə, Azərbaycanda mövcud təhsilin sisteminin üstünlüyü fundamental hərtərəfli bilik verən sistemə əsaslanır. Bununla yanaşı müasir təhsil sistemində uyğunlaşaraq ölkədə yeni texnologiyaların işlənilməsinə və tətbiqinə dair fəaliyyət həyata keçirilə bilər.

Azərbaycanda intellektual kapitalın səmərəli istifadəsi problemi yaşanır. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının əsasını intellektual kapitalın əsas amillərindən biri insan resurslarının peşə-təhsil xarakteristikasıdır. Hazırda biliklər,

intellektual kapital ənənəvi istehsal amillərindən kapital və iş qüvvəsindən önəmli bir amil olmuşdurlar.

Elm və intellektual kapitalın inkişafının əsas problemlərindən biri bu sahənin məhsula sənaye müəssisələr tərəfindən tələbin olmamağıdır. Ölkə iqtisadiyyatının sənaye müəssisələri industrial inkişaf səviyyəsində olduğuna görə onunun tərəfindən elmi araşdırmalara tələb yoxdur. Bu da innovasiya sisteminin hələ tam formalaşmasını göstərir. Postindustrial inkişaf səviyyəsinə keçmək üçün elm və istehsalın arasında sıx əlaqə olmalıdır. Bir çox halda hətta müasir yüksək texnoloji məhsulu istehsal edən müəssisələr xaricdən avadanlıq almağa üstünlük verirdilər. İnnovasiy yönümlü məhsul istehsal edən müəssisələrinin xərclərinin çox hissəsi xaricdən avadanlığın alınmasına, nəinki elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Daxili istehsalın innovasiyalara tələbi az olduğuna görə elm və elmi- texniki məhsula tələb formalaşmır. Nəticədə elm və elmi tədqiqatların inkişafı üçün şərait yaranmır.

FƏSİL III. İNTELLEKTUAL KAPİTALIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İntellektual kapitalın formalaşmasında xarici ölkələrin təcrübəsi.

İntellektual kapitalın formalaşması təhsil sistemində başlayır. Hazırda ali təhsil sisteminin idarə edilməsində müxtəlif modellər formalaşmışdır. Bu modellər bir-birindən idarəetmə sisteminin mərkəzləşməsi səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, Fransada mərkəzləşmiş idarəetmə modeli formalaşmışdır. Bu modeli xarakterizə edən xüsusiyyət odur ki, dövlət tərəfindən təhsil sistemi tam idarə olunur və əsasən dövlət tərəfindən maliyyələşir. Fransa dövləti müxtəlif illər dövlət büdcəsinin xərclərinin 1/5-1/4 hissəsi təhsilə yönəlmişdir.

ABŞ-da üç pilləli təhsil sistemi fəaliyyət göstərir. Burada ali təhsil məsələləri, o cümlədən onların maliyyə təminatı regional və federal səviyyədə idarə olunur. Ali təhsilin dövlət maliyyələşdirilməsi 3 istiqamətdə həll olunur: elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, ali təhsil müəssisələrinə və tələbələrə maliyyə dəstəyi. Ali təhsilin maliyyələşdirilməsi federal, ştatların və yerli büdcələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. [29]

ABŞ-da olan sistem Kanadada da tətbiq olunur. Burada dövlət tərəfindən təhsil sisteminin tənzimlənməsi əyalət və ərazilər tərəfindən həyata keçirilir, federal təhsil nazirliyi isə mövcud deyil. Kanada təhsil müəssisələri avtonom müstəqil müəssisələridir və yalnız regional təhsil nazirliklərinə tabedirlər. Kanadada ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi federal, əyalət və bələdiyyə büdcə vəsaitləri hesabına formalaşır. Kanada universitetlərinin tədqiqatlarının federal büdcə hesabına yaradılan İnnovasiyalara dəstək milli fondu (Canada Foundation for Innovation) tərəfindən məqsədli maliyyələşdirilməsi geniş yayılmışdır. Burada əsas məqsəd universitetlərdə elmi-tədqiqatların innovasiyaların stimullaşdırmaqdır. [40]

Böyük Britaniyada Təhsilin idarə edilməsi mərkəzi və yerli hakimiyyət arasında ixtisaslaşdırılmış vasitəçilər var. Bu da Böyük Britaniyada təhsil sisteminin qeyri-mərkəzləşdirilmiş olmasını göstərir. Adı çəkilən ölkələrdə tələbə qəbulu, təhsilin əməkətutumlu və material tutumlu olmağından asılı olaraq maliyyə

resursları paylanır. Bu ölkələrdə təhsilin inkişafı üçün xüsusi maliyyələşdirilmənin rolu da böyükdür. [13, 53–73]

Almaniyada təhsilin idarə edilməsi Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bu nazirlik tərəfindən təhsil siyasətinin inkişaf konsepsiyasını hazırlayır, milli təhsil sisteminin fəaliyyətinin hüquqi əsasını müəyyən edir və ali təhsil müəssisələrinin genişləndirilməsi, onlar üçün müasir infrastrukturunun yaradılması üçün vəsait ayırır. Təhsilin carı idarəetməsi yerli idarəetmə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Yerli idarəetmə müəssisələri tərəfdən ali təhsil müəssisələrinin maliyyə, inzibati və kadr məsələləri həll olunur. Maliyyə xərclərinin əsas hissəsi yerli idarəetmə müəssisələri tərəfindən həll olunur. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Almaniyanın təhsil sistemi qeyri-mərkəzləşdirilmişdir. Xarici təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, bir çox ölkələr təhsil sisteminin idarə edilməsində üstünlüyü qeyri-mərkəzləşmiş idarəetməyə verirlər. Bu sistem təhsil təşkili sahəsində tez (operativ) qərar qəbul etmək imkanı verir və bu sistemin səmərəliliyinin artırır. Bununla bərabər, bu sahənin idarə edilməsində çox səviyyəli dövlət idarə edilməsindən də imtina olunmur. Təhsil sahəsinin dövlət idarə edilməsindən imtina olarsa, o, bazar mexanizminin gücləndirilməsinə gətirəcək, hansı ki, öz növbəsində müəyyən mənfi nəticələr verərək, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı salır. Bununla bağlı belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil sistemində dövlət nəzarəti vacibdir. [15,27]

İntellektual kapitalın tərkib hissəsi olan insan kapitalının səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətlərindən biri alim və müəllimlərin əməyinin qiymətləndirilməsi sahəsində dövlətin siyasətidir. Bütün dünyada elmi işçilər və müəllimlərin əmək haqqı məsələləri insan kapitalının tənzimlənməsinin aktual problemlərdən biridir. Bu sahədə böyük diferensiasiya mövcuddur. Texnoloji baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək peşəkarlığa malik işçilər əmək haqqından başqa bonus, mükafat və s. verilir. Bu əlavələrin məbləği ölkənin ənənələri, universitetin tipi və digər amillərdən asılıdır. Bu sahədə çalışan işçilərin əmək haqqı vəzifədən, stajdan, elmi dərəcədən, işçinin daimi ya müvəqqəti olmasından və elmin sahəsindən asılıdır. Bir qayda olaraq, dəqiq elmlərdə,

məsələn, iqtisadiyyatda əmək haqqı humanitar elmlərdən yüksək olur. Hər ölkənin universitetləri dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinə bölünür. Dövlət universitetləri, bir qayda olaraq, mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət büdcəsindən maliyyələşir. Bəzən maliyyələşmə digər dövlət fondlarından, tələbələrin təhsil haqqından, ya da xüsusi və ictimai fondlardan həyata keçirir.

Avstraliyada demək olar bütün universitetlər dövlət statuslu təhsil müəssisələridir. Bu sahənin maliyyələşdirilməsinin azalması müəllimlərin sayının azalmasına, əmək haqlarının diferensiasiyasına gətirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqı həmkarlar ittifaqları vasitəsi ilə tənzimlənir. [41]

Böyük Britaniyada elm, təhsil sistemində əmək haqqı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə yüksək hesab olunur. Bu sahədə çalışanlar gəlir səviyyəsinə görə orta sinfin yuxarı səviyyəsində qərarlaşırlar. Britaniya universitetləri müəllimlər arasında əlavə məşğulluğu dəstəkləyirlər. Əlavə məşğulluq, məsələn məsləhət vermək universitet çərçivəsində və ondan kənar həyata keçirilə bilər. Yüksək olmaqlarına baxmayaraq, Böyük Britaniya universitetlərinin əmək haqlıları digər ingilis dilli ölkələrlə müqayisədə (ABŞ, Kanada) aşağıdır.

Bir sıra həyat səviyyəsi elədə yüksək olmayan ölkələrdə elm və təhsil sistemində çalışan işçilərin əhəmiyyətli hissəsini əlavə ödənişlər təşkil edir – müavinətlər, subsidiyalar, əlavə ödənişlər. Bəzi hallarda bu ödənişlər elədə yüksək olmayan əmək haqqını bir neçə dəfə üstələyir. Məsələn, Çində yemək, nəqliyyat, kitab və jurnallar, yaşayış, sığorta, uşaqlara görə və s. əlavə ödənişlər mövcuddur. Bu əlavə ödənişlərin verilməsi universitet tərəfindən həll olunur, mərkəzi hökumət onların verilməsinə müdaxilə etmir.

Yaponiyada elmi-tədqiqatlarla məşğul olan işçilərin motivasiyası staj və yeniliklərin irəli sürülməsini təklif edən işçiləri əhatə edir. Bundan başqa, Yaponiyada ömürlük işə qəbul sistemi, kadrların rotasiyası və iş yerində işçilərin qiymətləndirilməsi sistemi tətbiq olunur. [25, 19–30] Yapon təhsil müəssisələrində işçilərin motivasiyasını artırmaq məqsədi ilə müntəzəm karyera artımı, başqa şöbələrə, sektor və filiallara keçirilmələr olur. Yapon qanunlarına əsasən elmi

fəaliyyətlə 60 yaşa qədər məşğul olmaq olar və işçi bu yaşa çatmırsa onu işdən çıxarmaq olmaz. Hər il işçilərin attestasiyası aparılır. Elmi fəaliyyətin səmərəliyi əsərlərin və patentlərin sayı, konfranslarda çıxışlar, istinadların sayı ilə qiymətləndirilir. Müvəffəqiyyətlə attestasiyadan keçən işçinin əmək haqqı artırılır.

Hazırda dünyada elmi-pedaqoji kadrların əməklərinin qiymətləndirilməsi onların kəmiyyət göstəricilərinə əsasən aparılır. Bununla yanaşı, Böyük Britaniyada və Fransada elmi-pedaqoji kadrların əməyinin qiymətləndirilməsi ekspertlərin qiymətləndirilməsinə əsasən aparılır. Bir sıra ölkələrdə isə, məsələn, Almaniyada, Avstriyada kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı ekspertlərin qiymətləndirilməsi də istifadə olunur. Beləliklə, elmi-təhsil fəaliyyətində əməyin qiymətləndirilməsi sistemində dair diskussiyalar aparılır.

İntellektual fəaliyyətin nəticələrinin vacib tərkib hissəsi – intellektual fəaliyyətinin nəticələridir (İFN). İFN-nin maddiləşməsi patent, lisenziya, model, müəllif hüquqları, nou-xau, proqramlar və s. vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təcrübədə intellektual kapital kommersiyalaşanda istifadə olunur. Bu İFN əsasında yüksək texnologiyalı məhsulun buraxılışı və xidmətin göstərilməsi və ya patent, lisenziyaların istifadəsi zamanı baş verir. Xarici təcrübə göstərir ki, ali təhsil və elm sahələrində intellektual mülkiyyətin idarə edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. İntellektual kapitalın dövlət tənzimləməsinin formalarından biri onun istifadəsinin səmərəliyinin artırılmasında normativ-hüquqi aktların işlənilməsi hazırlamasıdır.

Zəngin tarixi olan Böyük Britaniya və ABŞ-da intellektual mülkiyyətin idarə edilməsində hüquqi tənzimlənməsi məsələləri maraq doğurur. Böyük Britaniyada bu sahədə münasibətləri tənzimləyən 200-dən çox normativ-hüquqi sənəd və beynəlxalq sazişlər var.

İntellektual mülkiyyətin tənzimlənməsi Böyük Britaniyada “Müəllif hüquqları, sənaye nümunələri və patentlər haqqında” Qanununa əsasən (1988), “Ticarət nişanları haqqında” (1994), “Patent haqqında” (2004), “Müəllif və müştərək hüquqlar haqqında” (2002) və s. əsasında həyata keçirilir. Bu normativ sənədlər sənaye mülkiyyətinin patentləşməsi, yenilik meyarları müəyyən olunur,

onların sənayedə istifadəsi, mühafizəsi, mülkiyyət hüququ və ondan məhrum olunması məsələləri əks olunur. ABŞ-da intellektual mülkiyyət sferası 150 normativ sənədlər vasitəsi ilə tənzimlənir. Bu sahədə əsas qanunlar: “İntellektual mülkiyyətin təşkilində prioritetlər” (2008), “Patent (sənaye nümunələri) haqqında”, patentlər haqqında reqlament kodeksi və s. 1980-ci ildə qəbul olunan Bey-Doyl qanununa əsasən ABŞ-da universitetlər tək təhsil müəssisələri deyil, elmi-tədqiqat mərkəzləri kimi çıxış edərək, bu fəaliyyəti patentləşdirib kommersiya məqsədləri ilə istifadə edə bilirlər. Beləliklə, intellektual mülkiyyət hüquqi onun işlənilib hazırlanmasında iştirak edən təhsil müəssisəsi tərəfindən təsdiqlənir. Belə meyl bir çox texnoloji baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə yayıldı. İnkişaf etmiş ölkələrdə müəllif hüquqlarının təhsil müəssisələrinin məhsulu kimi qeydiyyatla alınması bütün iştirakçıların (müəllif, sifarişçi, icraçı və s.) maraqlarını qorunmasını təmin etmiş olmuştur.

İntellektual mülkiyyət sahəsində Çin qanunvericiliyi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nisbətən cavandır. Bu sahəyə diqqət XX-ci əsrin 80-ci illərində ayrılmağa başladı. Bu dövr elmi-texniki kompleksin inkişafına böyük diqqət ayrılmağa başladı və o, prioritet istiqamətə çevrildi. Çində bu sahəni tənzimləyən 22 qanun və 100 yaxın qayda və müddəalar mövcuddur, o cümlədən, “Müəllif hüquqları haqqında” və “Patent haqqında” Qanunlar. Bunlara baxmayaraq, müasir Çin üçün intellektual mülkiyyət hüququnun qorunması ölkə üçün ən aktual məsələlərdən biridir. ABŞ-n Bey-Doyl qanununun təsiri altında Çində elmi-tədqiqatlar sahəsində həyata keçirilən layihələrin kommersiyalaşdırılması bu sahənin inkişafına müsbət təsir etdi.

İntellektual kapitalın maliyyələşdirməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onun istifadəsinin səmərəliliyi vasitəsi kimi əsasən vergi güzəştləri istifadə olunur. Bunlara gəlir və ƏDV vergi normalarının azaldılması, yeniliklərin işlənilib hazırlanması sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərə bəzi vergi növlərindən azad olunması, investisiyalarla bağlı vergi güzəştləri, gəlir vergisi tətili və s. daxildir.

Lakin ölkələrin bu sahədə göstəricilərinin təhlili göstərir ki, bu güzəştlər səmərə verməyə bilər. Mütləq deyil ki, bu güzəştlər elmi araşdırmaların artmasına, onların keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirsin. Bunu İspaniya və Kanada təcrübəsində görmək olar. Bu ölkələrdə intellektual kapitalın inkişafına əhəmiyyətli dəstəyə baxmayaraq, onlarda biznes mühitində elmi-tədqiqat işləmələrin aktivliyi artmamışdır. Bu hallarla bağlı ölkələrdə ETTKİ sahəsinin monitorinqi əsasında stimullaşdırılması tədbirlər dəyişdirilir, səmərə verməyən tədbirlər ləğv olunur.

Fransa, Belçika, İspaniya, Böyük Britaniya və bir sıra ölkələrdə intellektual mülkiyyətin istifadəsi nəticəsində alınan mənfəətə vergi norması azaldılır, gəlirin vergi tutulmayan hissəsi müəyyən olunur.

ABŞ-da və Belçikada yüksək texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin mənfəət vergisi və səhm satışından əldə olunan gəlir vergisi norması azaldılır. Böyük Britaniyada, Yunanıstanda, Almaniyada yüksək texnologiyalar sahəsində məhsul istehsal edən şirkətlərdə ƏDV güzəştlər tətbiq olunur. Avstraliyada, Avstriyada, Böyük Britaniyada, Çexiyada və d. ölkələrdə vergi güzəştinin məbləği ETTKİ-nə çəkilən xərclərə əsasən və ya bu xərclərin artımına nisbətən hesablanır. Bu ölkələrdə vergi kreditlərində tətbiq olunur.

İnvestisiya layihələrinin gəlirinə vergi tətilləri, verginin vaxtından gec verilməsi kimi tədbirlər Çin və Hindistanda istifadə edilir.

Xüsusi amortizasiya rejimləri, tədqiqatlarda istifadə olunan əsas kapitala sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqi Braziliya, Böyük Britaniya, Çin, Kanada, Fransa, Polşa və d. ölkələrdə tətbiq olunur.

Braziliya, Böyük Britaniya, Çin, Kanada, Meksika, Fransa və Polşada amortizasiya ödənişlərinin xüsusi sistemi və sürətləndirilmiş amortizasiya yeniliklərin işlənilməsində istifadə olunan vəsaitə tətbiq olunur. Macarıstanda, Türkiyədə elmi işçilərin, tədqiqatçıların, elmi dərəcəsi olanların əmək haqından güzəştli vergi tutulur, “yeni investisiya şirkəti” statusu olan kompaniyalarda vergi güzəştləri istifadə olunurlar.

İntellektual kapitalın formalaşması və stimullaşdırılması yolları. İnnovasiyaların inkişafı üçün bir sıra ona dəstək tədbirləri həyata keçirmək məqsədə uyqundur. Bura ETTKİ fəaliyyətlə məşğul olan, yeni məhsul istehsal və ya məhsulu təkmilləşdirən müəssisələr ƏDV azad etmək olar. ETTKİ fəaliyyətə mühəndis obyektlərinin, texniki sistemlərinin işlənilib hazırlanması, yeni texnologiyaların işlənməsi, yeni sertifikatı olmayan maşın, avadanlığın, materialların hazırlanması və s. daxildir. Yeni texnologiyalar dedikdə fiziki, kimyəvi, texniki və s. proseslərin əmək prosesi ilə yeni üsullarla birləşdirilməsi deməkdir.

Ölkəyə yeni, texnoloji avadanlığın gətirilməsində ƏDV azad olunarsa, o ölkədə istehsal olunmayan, lakin texniki tərəqqinin təmin edə biləcək avadanlıqların daha asanlıqla gətirilməsinin təmin edə bilər.

Vergi bazası təyin olunanda gəlirin tərkibindən məqsədli maliyyələşmə xətti ilə alınan, elmi, elmi-texniki, innovasiyalı fəaliyyətin dəstəklənməsi yönələn vəsaitin vergiyə cəlb olunması innovasiyaların tətbiqinə böyük dəstək ola bilər.

İxtira, sənaye nümunələri, kompüter proqramları, mikrosxem, noy-hay və s. məbləğlərinin gəlirə daxil edilməməyi də onlardan vergi alınmağı bu sahənin inkişafına təkan verə bilər.

Elmi tədqiqatların nəticəsindən asılı olmayaraq amortizasiya xərclərinə ETTKİ reallaşmasına istifadə olunan qeyri-maddi aktivləri daxil etmək məqsədə uyqundur. Bu fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin əmək haqqı da xərclərə aid edilməlidir.

İnsan kapitalının istifadəsi və artırılması dairəsində xarici təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə qeyri-mərkəzləşdirilmiş ali təhsil sisteminə üstünlük verilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş təhsil sistemi təhsil sahəsində tez və çevrik qərar qəbul etmək imkanı verir bu da sistemin səmərəliliyini artırır. Bununla yanaşı heç bir ölkədə təhsil sisteminin dövlət tənzimlənməsindən imtina olunmayıb.

İnsan kapitalının stimullaşdırılması aləti kimi elmi-pedaqoji kadrların əmək haqqı sistemi çıxış edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, elmi-pedaqoji kadrların əmək haqqı kəmiyyət göstəricilərinə əsasən müəyyən olunur.

İntellektual fəaliyyətin nəticələrinin dövlət tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Texnoloji baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə intellektual kapitalın istifadəsi və stimullaşdırılması prosesi daim monitoring və düzəlişlərə ehtiyacı olmasını göstərir. İntellektual fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün fiskal mexanizmi istifadə etmək məqsədə uyğun olardı. Fiskal mexanizm vergilər vasitəsi ilə intellektual fəaliyyəti stimullaşdırmaq imkanı verir. Bu mexanizm səmərəli olmalıdır.

Təhsilin inkişafı əhalinin geniş kütlələrini əhatə edən müasir təhsil sisteminin formalaşmasını tələb edir. Bu sistem iş qüvvəsinin tərkibində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin sayının və xüsusi çəkisinin artmasını, əhalinin fasiləsiz təhsilə cəlb edilməsini təmin etməlidir. Təhsil sistemi oxuyanları yaradıcılıq qabiliyyəti, iqtisadiyyatın daim dəyişən şəraitinə uyğunlaşmaq imkanı verməlidir. Bununla yanaşı verilən ali təhsil haqqında diplomlar və elmi dərəcələrin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını təmin etməlidir.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat iş qüvvəsinin daha yüksək tələblər irəli sürür. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilli işçilərin sayı artır və təhsilin səmərəliyi yüksəlir. XX əsrin 80-ci illərindən inkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilli əhalinin xüsusi çəkisi 2 dəfə artmışdır. Ali təhsilli işçilərin yüksək artıma baxmayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislərə artan tələb təmin olunmur. Peşəkar kadrların çatışmamağı onların xaricdən cəlb olunmasına gətirir. Bu da az inkişaf etmiş ölkələrdən beyin axınına şərait yaradır.

“Beyin axını” terminin ilk dəfə Böyük Britaniyada fundamental və tətbiqi elmdən bir çox mütəxəssislərin ölkədən ABŞ və Kanadaya üz tutması ilə əlaqədar istifadə olunmuşdur. Beləliklə bu onu göstərir ki, beyin axını tək zəif inkişaf etmiş ölkələrin problemi deyil. Hətta yüksək inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən mütəxəssislər Amerikaya köçür, öz biliklərini, bacarıqlarını ABŞ və Kanadanın inkişafına istifadə edirlər. Yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislərin cəlb olunması ABŞ-da o cümlədən təhsil alınan müddətdə baş verir və istedadlı gənclər təhsillərin bitirdikdən sonra işlə təmin olunurlar. Beləliklə əcnəbi tələbələrin

inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil alması onların o ölkələrdə qalmasına şərait yaradır. Xaricdən mütəxəssislərin cəlb olunması inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli yüksək iqtisadi səmərə verdiyinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislərin cəlb olunması proqramları mövcuddur. Belə proqramlar Almaniya və Fransada, hətta Sinqapurda reallaşdırılır. Sinqapur Çin və Malayziyadan mütəxəssis cəlb edir. Postsovet ölkələrində hələ ki yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislərin emiqrasiyası baş verir. Postsovet ölkələrindən, o cümlədən Azərbaycandan Rusiya işçilərin axını müşahidə olunur, lakin əksər halda onlar aşağı kvalifikasiyalı işçilərdir və əsasən ticarət, nəqliyyat, tikintiyə cəlb olunurlar. Hazırda postsovet ölkələrində olan meyi – yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislərin bu ölkələri tərk etməsi daha yüksək həyat səviyyəsi olan ölkələrə köçməsi prosesi müşahidə olunur.

Ölkə səviyyəsində təşkilatı kapitalın qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan göstəriciləri aid etmək olar:

- ETTKİ yönələn investisiyalar;
- Patentlərin qeydiyyatına alınması;
- Yüksək texnologiyalar sahəsində (biotexnologiyalar, proqramlaşdırma, proqram təminatı və s.) fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı və xüsusi çəkisi;

Bu birbaşa göstəricilərdir, bununla yanaşı dolayı göstəricilər də var ki, onların vasitəsi ilə bu sahənin infrastrukturunu qiymətləndirilə bilər.

Hazırda intellektual kapitalın artan mahiyyətini ayır-ayrı şirkətlərin rəhbərlikləri önəm verdikləri ilə yanaşı siyasətçilər, ölkə başçıları da dərk etməlidirlər ki, bu sahənin qiymətləndirilməsi və inkişafı üçün ölkə və onun regionları üzrə indikator sistemi olmalıdır. Indikator sisteminin olması iqtisadi artın və inkişafın perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün vacibdir. İntellektual kapitalın milli və regional miqyasda monitorinqi sosial-iqtisadi inkişafa təsir edən amillərin idarə edilməsini təmin edir.

İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması, yüksək texnologiyaların yaranması müasir inkişafın əsas tələblərindəndir. Dövlət bu sahələrin inkişafında maraqlı olaraq, bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün şərait

yaratmalıdır. Bu şərait təşkilatı, hüquqi və iqtisadi tədbirləri nəzərdə tutur. İqtisadi tədbirlərə vergi güzəştləri daxildir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məşğul olanların əhəmiyyətli hissəsi elm və yüksək texnologiyalar sahəsində işləyir.

Postsovet ölkələrində insan kapitalının səviyyəsi yüksəkdir. Bu təhsilin yüksək səviyyəsində və əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin elmlə məşğul olmasında özünü göstərir. Lakin təşkilatı və istehlak kapitalın inkişaf səviyyəsi nisbətən azdır. İntellektual kapitalın normal inkişafın və informasiya cəmiyyətinin formalaşması üçün təşkilatı və istehlak kapitalın yüksək səviyyəsi olmalıdır.

3.2. Dövlətin intellektual kapitalının formalaşdırılması siyasəti

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı onun təbii sərvətlərindən çox insan amili və onun intellektual səviyyəsindən asılıdır. Bu nəzəriyyə ilk dəfə ötən əsrin 60-70-ci illərində Amerika iqtisadçılarının tədqiqatları nəticəsində yaranmışdır. XX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etmiş ölkələr insan kapitalının yaradılmasının prioritet seçərək onun inkişafına böyük önəm vermişdirlər. Müəyyən olunmuşdur ki, insanın inkişafına yönələn yatırımlar digər kapitalla qoyulan vəsaitdən çox səmərə verir. Dünya Bankının tədqiqatına görə inkişaf etmiş ölkələrin milli sərvətinin 70%-dən çoxunu insan kapitalı təşkil edir. İstehsal resurslarının payı 20-25% arası, qalan hissəsi isə təbii resursların payına düşür. Müasir dövrdə təbii sərvətlər bolluğu dövlətin əsas göstəricisi sayılmır. Beləliklə, dünyaya nəzər saldıqda aparıcı dövlətlərin ən vacib resursu kimi insanlar, onların istedad və bacarıqları çıxış edir. İnsan kapitalının formalaşması, onun yaradıcılıq və faydalılıq imkanlarının artırılması sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu da dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən birinin elm və təhsilin inkişaf məsələlərini qoyur. Elm və təhsil hər bir dövlətin davamlı sosial-iqtisadi artımını təmin edir. İnkişaf etmiş və sürətlə inkişaf edən ölkələrin (ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya, Finlandiya və başqa) təcrübəsi göstərdi ki, onlar insan kapitalının inkişafına daha böyük əhəmiyyət verir. İnsan kapitalının inkişafını prioritet seçən ölkələrdə iqtisadi səmərəlik maddi

ehtiyatlardan çox önəm verən ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə çox olmuşdur. Bu da insan kapitalına investisiyaların ən səmərəli yatırım olmasını göstərir. İnsan kapitalının, onun intellektual hissəsinin inkişafına qoyulan vəsait gələcək inkişaf üçün əsas şərtlərdən biridir.

İntellektual kapitalın inkişafında ali təhsil müəssisələri böyük rol oynayırlar. Dünya Bankının və YUNESKO-nun ekspertləri belə qənaətə gəliblər ki, hər bir ölkədə dövrün tələblərinə cavab verən güclü kadr ehtiyatları yaradılmasında orta təhsildən sonrakı təhsillərin rolu böyükdür. Buna əsasən qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə təbii sərvətlərin gətirdiyi dividendləri elm və təhsilə yönəldərək müasir tələblərə cavab verən insan kapitalının formalaşmasını təmin etmək zəruridir. Və burada ali təhsil müəssisələrin rolu əvəzsizdir.

Müasir zamanda ölkə iqtisadiyyatının dünyada yeri onun İKT inkişaf səviyyəsinə əsasən müəyyən olunur. Beləliklə inkişaf etmiş ölkələr yeni iqtisadi uklada qədəm qoyaraq səmərəli iqtisadiyyat, yüksək həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin təmin etmiş olmuşdular. Lider ölkələrin səviyyəsinə çatmayan ölkələr isə iqtisadi, sosial, mədəni, ekoloji inkişafda geri qalırlar. Sosial-iqtisadi geriləməni aradan qaldırmaq üçün onlar modernləşmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin təmin etməlidirlər. [10,10]

İnkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq üçün ölkə iqtisadiyyatı modernləşməlidir və günün tələblərinə cavab verən təhsil sisteminin formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələri 3 tipə ayırmaq olar:

- Ənənəvi iqtisadiyyat sahələri. Bura keçid dövründən əvvəl yaranan müəssisələr daxildir. Onlarda informasiya səviyyəsi nisbətən azdır, baxmayaraq ki, kompüterlərdən, internetdən geniş istifadə olunur, mühasibat proqramları və informasiyanın saxlanması tətbiq olunur.
- Keçid dövrü inkişaf edən iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr. Bura banklar, maliyyə kompaniyaları, iri ticarət müəssisələri aiddir. Onlar müasir İKT daha geniş istifadə edirlər.

- Postindustrial mərhələyə məxsus müəssisələr. Bu müəssisələrdə informasiya texnologiyaların istehsalını həyata keçirilir.

Üçüncü tip müəssisələrin olması ali təhsildə olan müsbət cəhətlərə əsasən baş vermişdir. Əgər yeni iqtisadiyyat məhsulun çeşidinin tez dəyişilməsinə yönəlsə, təhsil sisteminin fundamental biliklər verməsi işçilərin tez yeni vəzifələrin yerinə yetirməsinə yönəlməsinin təmin edir. Beləliklə, mövcud təhsil sistemi sürətlə dəyişən informasiya mühitində işçilərin tez adaptasiya olunmasına şərait yaradır. XX-ci əsirdə sovet təhsil sistemi çərçivəsində formalaşan Azərbaycanın təhsil sistemi tələbələrə fundamental, ümumi texniki bilikləri verməklə işçilərin asan kvalifikasiyasının dəyişmək və yeni şəraitə uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək imkanı verir. Qərbi təhsil sistemində dar ixtisaslaşma belə imkan vermir. Beləliklə, asan ixtisası dəyişə biləcək mütəxəssislər yeni şəraitə asan adaptasiya ola bilirlər. Ümumiyyətlə bu postsovet məkanından çıxan mütəxəssislərin üstün cəhəti olaraq onların xarici ölkələrdə asan iş tapması imkan verir. Nəticədə fundamental biliyə malik mütəxəssislər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına töhfə verir, onlar tərk etdiyi ölkələr isə “beyin axını” problemi ilə qarşılaşır. Yaxşı olardı ki, bu mütəxəssislərə ölkə daxilində də tələb olsun və onların bilikləri milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəlsin.

Ölkəmizdə hökm sürdüüyü ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadiyyatının yüksək inkişaf temp təhsilin və elmin inkişafına, onların dünya standartlarına uyğunlaşmasına şərait yaradır. Zamanın tələbinə müvafiq milli təhsil konsepsiyasının müasirləşdirilməsini tələb edir. Əgər müasirləşmə inkişaf etmiş ölkələrinin maarifçilik ənənələrinin nəzərə alınmasına və orada olan müsbət ənənələrin tətbiqinin nəzərdə tutursa, onunla yanaşı bu sahədə millə ənənələrində olan pozitiv meylləri istifadə etmək məqsədə uyqundur.

İntellektual kapitalın milli və regional miqyasda qiymətləndirilməsi onun monitorinqini həyata keçirməyə və ona təsir edən sosial-iqtisadi amillərin idarə edilməsinə imkan verir. Ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin bir qismi intellektual kapitalla malikdirsə, digərlərinin bu göstəricisi azdır və ya mənfidir. Azərbaycanda intellektual kapitalın həcmi daha yüksək ola bilərdi. Ölkənin intellektual

kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün potensialı var. Beləliklə, son yüz ildə əhalinin maariflənməsində bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir, ümumi təhsil səviyyəsi yüksəlmişdir. İntellektual kapitalın təşkilatı və istehlak kapitalı isə kifayət qədər inkişaf etməmişdir və əhalinin təhsil səviyyəsinə müvafiq deyil. Təhsilə çox vəsait qoyaraq ona müvafiq tələbin formalaşması zəruridir. Əks halda intellektual kapitalın səmərəli istifadəsi təmin olmur, bu da təhsilin dəyərini azaldır. Bilik iqtisadiyyatında dövlət biliklərə tələbi stimullaşdırmalıdır.

İntellektual kapitalın istifadəsinin səmərəliyinə ömür uzunluğu da təsir edir. Əgər əhalinin cavan yaşda ölüm səviyyəsi yüksəkdirsə intellektual kapitalın istifadə müddəti və müvafiq olaraq səmərəliyini azalır.

İntellektual kapitalın formalaşmasına mənfi təsir göstərən amillərdən biridə ali təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin azalmasıdır. Pullu təhsil və onun qiymətinin artırılması əhalinin orta və aşağı gəlirləri olan təbəqəsində olan istedadlı gənclərin təhsildən kənar qalmasına gətirir. Bu halda potensial intellektual kapital itirilmiş olur. Burada istedadlı gənclərin pulsuz təhsilə cəlb olunması vacibdir. Bununla yanaşı yerli idarəetmə hakimiyyəti də istedadlı gənclərə dəstək olaraq onların təhsili üçün kreditlərin əlçatan olmağını təşkil edə bilərlər. Məqsədə uyqunu olardı ki, yerli hökumət və ATM rəhbərlikləri maliyyə qurumları ilə təhsilə, istedadlı tələbələrə kredit almaqda dəstək verməlidir. Təhsilə dəstək proqramları üzrə tələbələrə aldıkları krediti ATM bitirdikdən sonra aldıkları maaşdan verməlidirlər. Bilik iqtisadiyyatında dövlət tərəfindən ali təhsil və elmin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi gələcəkdə yüksək dividend verə biləcək kapital qoyuluşu kimi dəyərləndirilir.

İntellektual kapitalın formalaşmasında və səmərəli istifadəsində dövlətin marağı olmalıdır. Bilik iqtisadiyyatın formalaşması üçün təşkilatı, hüquqi və iqtisadi tədbirlər proqramı dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir. İlk növbədə bu elm və təhsilə ÜDM-ən ayrılan vəsaitin artırılmasıdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahəyə böyük önəm verilir və əhəmiyyətli maliyyə vəsaiti ayrılır. Orta hesabla inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM 5% biliklərin yaradılmasına yönəlir. İnkişaf etmiş ölkələrin zənginliyinin əsasın təbii resurslar yox insan resursları təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə biliklərin istehsalı lokal şəkildə – iri tədris və elmi mərkəzlərdə yerləşdirilir. Onların istehlakı isə ərazi üzrə bərabər şəkildə paylanıb, buda ölkə ərazisində biliklərə olan tələbin tarazlı yerləşdirilməsini təmin edir. Buda informasiya texnologiyalarına, innovasiyalara tələbin yüksək olması və ölkə regionlarının bu məhsulun istehlakında eyni səviyyədə olduğunu, sosial-iqtisadi inkişafda böyük fərqlərin olmamağını göstərir.

Bilik iqtisadiyyatına dair dövlət tənzimlənməsi birincisi, elmin institusional strukturunun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Burada korporativ struktur formalaşmadığına qədər dövlət lider rolu oynamalıdır. İkincisi, təhsil və elm müəssisələrinin dəstəklənməsindən onların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına keçid olmalıdır. Dövlət dəstəyi bəzi hallarda səmərəsiz fəaliyyət göstərən institutlara yönəlir, o halda ki, bəzi sahələr dövlət dəstəyindən məhrumdurlar. Üçüncüsü, elm və istehsalat, təhsil və biznes arasında korporativ əlaqələrin yaranması və möhkəmlənməsi tələb olunur.

İnnovasiyaların dəstəklənməsində dövlət böyük rol oynaya bilər. Dövlət innovasiyaların işlənilib hazırlanmasının ilkin mərhələlərində iştirak edərək, bunlara maliyyə köməyi göstərə və təhsilə investisiya qoya bilər. İntellektual mühitin müdafiəsində də dövlətin rolu böyükdür. İntellektual mülkiyyətin müdafiəsi dəqiq və aydın olmalıdır ki, şirkətlər öz intellektual mülkiyyətinin müdafiəsində əminlik hiss etsinlər. Bununla yanaşı bilik və informasiya mübadiləsini öz üzərinə götürərək dövlət konkurs, konfrans və s. tədbirləri həyata keçirə bilər. Bundan başqa, bu sahədə kiçik biznes dəstəklənməlidir, onun iri biznes və dövlət qurumları ilə əlaqəli təmin olunmalıdır.

Azərbaycanda bu sahənin inkişafı dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir və bununla bağlı fəal maarifçilik fəaliyyəti reallaşdırılmışdır. Ölkədə əhalinin maariflənməsi, təhsilin artırılması, fundamental və humanitar elmlərin inkişafı üçün şərait yaradılmışdır. Əhalinin intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün bir sıra sərəncamlar verilmişdir. Belə ki, 1998-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Ümummilli lider Heydər Əliyev sərəncam

imzalamışdır. 1999-cı ildə isə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat" Proqramı qəbul olunmuşdur. Beləliklə ölkədə təhsil sahəsində islahatlara start verilmişdir. İslahatların yeni dövrə müvafiq təhsil sisteminin formalaşmasını təkmilləşdirmək zərurətindən irəli gəlirdi. Təkmilləşdirilmə prosesi, bir tərəfdən müasir dünya təcrübəsinə əsaslanmalı, digər tərəfdən isə milli ənənələri nəzərə almalıdır. Bu vəhdət dünya dəyərləri və azərbaycançılıq ideologiyasını özündə əks etdirməlidir. İslahatların nəticəsində ölkədə dünyada qəbul edilən 3 pilləli ali təhsil sistemində keçid baş verdi və mütəxəssislər bakalavr, magistr və 2 pilləli doktorantura üzrə təhsil almaq imkanlarına malik oldular. [12] İslahatların nəticəsində ayrı-ayrı təhsil sahələri və fənlər üzrə yeni standartlar tətbiq edilmişdir, yeni tədris proqramları, çoxsaylı dərsliklər hazırlanmış.

İslahatlar, o cümlədən, təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi tədbirlərinin nəzərdə tutuldu. Belə ki, bu sahədə 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" fərman imzalanmışdır. Bu sərəncamlarla təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinin, müasirləşdirilməsinin əsası qoyulmuşdur.

Dövlət başçısı İlham Əliyev səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk aylarda Azərbaycan və dünya klassiklərinin əsərlərinin latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşrini nəzərdə tutan sərəncam imzalamış, milli irsə böyük qayğı ilə yanaşmışdır. Buna əsasən, sovet dövründə nəşr olunmuş ədəbiyyatların bir qismi Azərbaycan dilində, latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur.

Sürətli iqtisadi inkişafın ölkə regionları üzrə tarazlaşdırılması zərurəti dövlətin bu sahəyə diqqət yetirməsinin tələb edirdi. İqtisadi regionlar üzrə sosial-iqtisadi fərqləri azaltmaq məqsədi ilə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən 2004-cü ildə "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı" qəbul olunmuşdur. Bu proqramda önəmli yer intellektual kapitalın formalaşmasına ayrılmışdır. Proqramın reallaşması bir çox yeni məktəbin istifadəyə verilməsi, məktəb binalarının əsaslı təmirinin həyata keçirilməsinə imkan verdi. Müasir dünyada kompüter və informasiya texnologiyalarının inkişafı zərurətinin nəzərə alınaraq Azərbaycan Prezidenti İlham

Əliyev təsdiqləyən "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı (2005-2007-ci illər) proqramı" Proqram böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblərin kompüterləşməsi mərkəzdə, paytaxta və ucqar yerlərdə təhsil alan şagirdlər arasında fərqi azaltdı. Bununla da yaşayış yerindən asılı olmayaraq Azərbaycan şagirdlərinin virtual dünyaya çıxışı təmin edildi. İnformasiya texnologiyalarının yaşayış yerindən asılı olmayaraq əhali üçün əlçatan olması informasiyalı cəmiyyətin inkişafına, dünyatəhsil sisteminə *integrasiyasına* imkan yaratdı. Bu proqram uğurlu reallaşmasının nəticəsi orta ümumtəhsil məktəblərinin buraxılış siniflərində şagirdlərin adambaşına düşən kompüterlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İslahatlar bununla tamamlanmır. 2008-ci ildə təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Bu proqrama əsasən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinə yol açdı. Nəticədə əhalinin bütün təbəqələri vahid ümummilli təhsil mühitinin yaradılmasına, keyfiyyətli təhsil almaq imkanı verir.

Təhsilin müasir standartlara uyğunlaşdırmaq və keyfiyyətinin artırılması üçün dövlət başçısı İlham Əliyev 2005-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında təhsil üzrə xüsusi komissiyanın yaradılması haqqında" sərəncam vermişdir. Bu sərəncama əsasən ölkədə fəaliyyət göstərən ali və orta məktəblərin monitorinqi həyata keçirilir. Daimi monitorinq təhsil sahəsində mövcud problemlərim müəyyən olunaraq vaxtında aradan qaldırılmasını təmin edir, gələcək inkişafın strategiyası istiqamətlərini müəyyən edərək, ona müvafiq təkliflər hazırlayıb verməlidir. Komissiyanın fəaliyyət nəticəsində təhsildə vəziyyət qiymətləndirilir və ona əsasən islahatların həyata keçirilməsi mexanizmi təklif olunur.

Qloballaşan dünyada milli iqtisadiyyatın və təhsil sisteminin bu proseslərə uyğunlaşmasını nəzərə alaraq ölkə başçısı İlham Əliyev 2008-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" sərəncam imzalamışdır. Nəzərə alaq ki, Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən Avropa Şurasına üzv

olmuşdur və ölkəmizin təhsil sisteminin ümumavropa təhsil məkanına inteqrasiya zərurəti yaranır. Bu istiqamətin reallaşması üçün bu sərəncamın əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Avropa ölkələrinin təhsil sisteminə inteqrasiya böyük önəm kəsb edir və Azərbaycan Respublikasında baş verən sosial-iqtisadi artımı sürətləndirilməsinə və əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan verir.

Qeyd olunduğu kimi, ölkəmizdə intellektual kapitalın formalaşdığı təhsil sisteminin maddi-texniki təminat məsələlərinə böyük önəm verilir. Buda yeni məktəblərin, yeni tədris korpusları tikilməsində, təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirməsində öz əksinin tapır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, görürük ki, onların inkişafı təbii sərvətlər hesabına deyil, əhalisinin biliklərinə və elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanır. Azərbaycanın gələcəyi gənc nəsil bilikli, savadlı olmasından asılıdır.

Aparılan islahatlar nəticəsində təhsil sisteminin nisbətən qısa müddətli dövrdə maddi-texniki bazası möhkəmlənir, onun müasir şəraitə cavab verən infrastrukturunu yaradıldı.

Azərbaycanın gələcək inkişafının təmin olunması üçün təhsil sahəsində dünyanın qabaqcıl və sürətlə inkişaf edən təcrübəsinin öyrənilməsi üçün tələbə mübadiləsi həyata keçirmək vacibdir. Bu təcrübəyə yiyələnmək üçün, qabaqcıl ölkələrin elmi-texniki yenilikləri ilə tanış olmaq məqsədi ilə 2006-cı ildə ölkə Prezidentinin "Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət proqramı haqqında" sərəncam imzaladı. Bu proqrama əsasən dövlət hesabına azərbaycanlı gənclərin elmin müəyyən istiqamətləri üzrə xaricdə təhsil almaları prosesi həyata keçirildi. Azərbaycan gənclərinin Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Cənubi Koreya, Fransa, İngiltərə, İspaniya, Rusiya, Türkiyə və digər aparıcı ali təhsil müəssisələrində təhsil alması üçün dövlət büdcəsindən hər il vəsait ayrılır. Respublika rəhbərliyinin müasir günün tələblərinə cavab verən kadr hazırlığına belə yanaşması ölkənin intellektual potensialının inkişafı üçün atılan əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Müstəqillik dövründə ölkədə elmi qurumların strukturunun təkmilləşdirilməsi, dünya standartların yaxınlaşdırılması, Azərbaycanda

intellektual kapitalın formalaşmasına və yaxşılaşdırılmasına doğru atılan ən önəmli addımlardan biridir. Elm və təhsilin inkişaf strategiyasının məqsədi Azərbaycan elminin beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyasının təmin olunmasıdır. Elmi fəaliyyət nəticələri o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar beynəlxalq səviyyədə tanınır.

Nəticə

İnsan yaşadığı dövrdə əldə etdiyi biliklər intellektual kapitala çevrilir. İntellektual kapitalın tədqiqinin əsasında insan kapitalı nəzəriyyəsi durur. İnsan kapitalı sağlamlıq, əmək qabiliyyəti, intellektual, sahibkarlıq, mədəni-mənəvi, sosial və s. kapitalın məcmusudur. İnsan kapitalına daxil olan bu tərkib hissələrdən ən səmərəlisi intellektual kapitaldır. Müəyyən olunmuşdur ki, insan intellektinə qoyulan bir dollar müxtəlif maddi aktivlərə qoyulan bir dollardan çox milli sərvətin artımına şərait yaradır. Başqa sözlə, təhsil kapital qoyuluşların yüksək səmərə verən tərkib hissəsinə çevrilir. Müasir dövrdə intellektual kapitalı müstəqil iqtisadi resurs olmaqla, ÜDM-in artımının əsasını təşkil edir.

İntellektual kapitalın yaranması, transformasiyası və istifadə edilməsində bazar münasibətlərinin bütün subyektləri iştirak edirlər – dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, kommersiya təşkilatları və s. İqtisadi sistemin intellektual kapital yaratmaq və onu səmərəli istifadə etmək imkanı ölkənin gücü və yüksək rifahının göstəricisidir. Milli iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı onun müxtəlif bilikləri, ideya və informasiyaları yaratmaq, emal etmək və ixrac etmək imkanından asılıdır.

İntellektual kapital digər resurslardan fərqi olaraq daimi yüksək investisiya qoyuluşları tələb edir və onların geri qaytarılması müəyyən vaxt tələb edir. XX-ci əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə qoyulan investisiyaların əsas hissəsi insan kapitalına – 2/3 və yalnız 1/3 hissəsi fiziki kapitala sərf olunur. İnsan kapitalına investisiyaların əsas hissəsi dövlət tərəfindən həyata keçirir.

Dünya ölkələrin inkişafı göstərir ki, insan kapitalının səviyyəsi, ölkənin uğuru və ya uğursuzluğunu müəyyənləşdirən əsas amillinə çevrilmişdir. Qərb sivilizasiyası məhz insan kapitalının (təhsil daxil olmaqla) sürətli artımı hesabına yüksək inkişafa nail olmuşdur. Beləliklə intellektual kapital iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətiyyətinin müəyyən edir və onun inkişafının əsas resursuna çevrilir.

XX-ci əsirdə insan kapitalının iqtisadiyyatın artımına təsiri Yaponiyanın və bəzi Şərqi Asiya ölkələri timsalında müşahidə etmək olar. Yaponiyada təhsil və ömür uzunluğu insan kapitalının start vəziyyətinin yüksək səviyyədə olmağını

göstərir. Bu fakt ölkədə XX əsrdə texnoloji sıçrayış etmək üçün əlverişli baza idi. Bu sıçrayış nəticəsində Yaponiya qısa müddətdə dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına daxil olmaq imkanına nail oldu.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın zənginləşməsi və iqtisadi artımın əsas mənbəyi kimi insan bilikləri çıxış edir. Biliklər istehsal amillərinin digər tərkib hissələri olan kapital, əmək və təbii sərvətlərdən çox gəlir gətirmək imkanına malikdirlər.

İntellektual kapitala müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İntellektual kapitalın tədqiqi mikro-səviyyədə firma iqtisadiyyatı təmsalında intellektual kapitalın formalaşması, istifadəsi və onun şirkətin fəaliyyətinə təsiri təhlil olunur. Makro-səviyyədə milli intellektual kapital ölkə əhalisinin bilikləri, bacarıqları, peşəkarlıqları, iqtisadi artımın vacib tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən o, insan kapitalının intellektual tərkib hissəsidir. İntellektual məhsul təsərrüfat fəaliyyətində, təhsildə istifadə olunur, gələcəkdə tələb olunan fundamental biliklərin toplanmasına yönəlir.

Ölkənin intellektual kapitalı elmi-texniki və ali təhsil sferasında formalaşır, insan kapitalı onun tərkib hissəsidir. Bu sahənin fəaliyyəti yüksək kvalifikasiyası olan işçilərin əməyi nəticəsində formalaşır, və elmi-texniki ideyaların gələcəkdə kommersionlaşdırılmasına imkan verir. Milli intellektual kapital deyəndə onun iqtisadi artımını, rəqabət qabiliyyətini təmin edən kommersion dəyəri olan yəni intellektual kapitalın iqtisadi səmərə verən hissəsi nəzərdə tutulur.

XX-ci əsrin 70-ci illərindən başlayaraq beynəlxalq iqtisadi qurumlar tərəfindən insan kapitalı probleminə maraq artmağa başladı. BMT-nin iqtisadi və sosial şurası davamlı inkişaf strategiyası üzrə sənəd hazırlamışdır. Bu sənədə əsasən insan kapitalının bəzi tərkib hissələrinin hesablanma metodikaları yaradılmışdır. Bu metodikaya bir nəslin orta ömür müddəti, aktiv əmək qabiliyyəti dövrü, iş qüvvəsinin balansı və digər insan amili ilə bağlı göstəricilər daxil olmuşdur. Beləliklə XX-ci əsrin ikinci yarısından iqtisadi inkişafda insan amilinin rolu və əhəmiyyəti problemi qoyulmuşdur. Beynəlxalq qurumlar tərəfindən insan

kapitalının dəyərləndirmək üçün bir neçə göstəricinin qiymətləndirilməsi tövsiyə olundu. Bunlara təhsilə və yeni işçilərin hazırlanmasına çəkilən xərclər, ixtisasartırma xərcləri, tərbiyəyə, xəstəliyə görə itkilər, ölüm və sair çəkilən xərclər daxildir. Bu göstəricilər İnsan indeksinin inkişaf indeksinə birləşdirilərək ölkədə əhalinin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Azərbaycanda 2000-2015 illər üzrə İnsan İnkişaf İndeksinin yaxşılaşdırılması baş vermişdir. Bu göstəricinin MDB ölkələri üzrə ən yüksək artımı Azərbaycanda olmuşdur və 1,3 təşkil etmişdir. Əgər 2000-ci ildə Azərbaycanın bu göstəricisi MDB ölkələri üzrə aşağı səviyyədə olmuşdursa 2015-ci ildə ölkəmizin mövqeyi 5-ci yerə yüksəlmişdir. Gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinə gəldikdə Azərbaycan Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistandan sonra 5-ci yerdədir. Təhsil indeksinə gəldikdə Azərbaycanın mövqeyi 4-ci dir Rusiya, Moldova və Tacikistandan sonra. Azərbaycanda 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində təhsil alanların ümumi sayı 9,3% azalmışdır. Azalma ümumi təhsil müəssisələrində 14,6%; orta ixtisas təhsil müəssisələrində isə 2,8% olmuşdur. Bunlardan fərqli olaraq, ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada təhsil alanların sayı 20,6%; ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində və peşə mərkəzlərində isə 12,9% artmışdır.

Azərbaycanda 2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində ali müəssisələrin sayı 14,9%, onlarda tədris alanların sayı isə 24,1% artmışdır. Bu müəssisələrdə təhsil alanların sayı 17,1% artmışdırsa, magistratura pilləsində təhsil alanların sayı daha əhəmiyyətli artmışdır – 56,3%. Əhalinin 10 min nəfərinə ali təhsil alanların sayı 2005/2006 tədris ilində 154 olmuşdursa, 2015/2016-cı illər bu göstərici 168 nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin 68,0% dövlət, 32,0% geyir-dövlət ali təhsil müəssisələrinin payına düşürdü. Tədqiqat dövründə qeyri-dövlət müəssisələrinin və orada oxuyanların sayının azalması əhalinin dövlət müəssisələrinə üstünlük verməsini göstərir.

2005/2006 – 2015/2016-cı illər ərzində xarici ölkələrə dövlət xətti ilə təhsil alanları sayı 145,9% artmışdır. Azərbaycandan ən çox tələbə Türkiyə oxumağa gedir – 2010/2011-ci illərdə xaricdə oxuyanların 40,8% təşkil etmişdir.

2015/2016-cı tədris illəri onların xüsusi çəkisi 30,3%-dək azalmasına baxmayaraq bu ölkədə Azərbaycan tələbələrin ən çox hissəsi cəmləşir. 2010/2011-ci tədris ili azərbaycanlı tələbələrin əhəmiyyətli hissəsi Rusiyanın payına düşürdüsə - 2015/2016-cı tədris ilində onların xüsusi çəkisi 8,2%-dək azalmışdır. 2010/2011-ci tədris ili azərbaycanlı tələbələrin 6,6% Böyük Britaniyanın payına düşürdüsə, 2015/2016-cı tədris ilində onların xüsusi çəkisi 20,7%-dək artmışdır. Almaniyada oxuyan azərbaycanlı tələbələrin xüsusi çəkisi tədqiqat dövründə 5,4%-dən 10,5%-dək artmışdır. Azərbaycanlı tələbələrin əhəmiyyətli hissəsi 2015/2016-cı tədris ilində Kanadanın payına düşür – 6,5%.

Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi paytaxt Bakıda yerləşir. Bu ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə də aiddir. Qalan iqtisadi rayonlarda ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin payı az olaraq Dağlıq-Şirvan rayonunda 1,8%-dən Şəki-Zaqatala rayonunda 8,0% arası dəyişmişdir. Bu ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların, təhsil alanların və bitirənlərin xüsusi çəkisinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşməsinə qaçılmazdır. Qalan iqtisadi rayonların xüsusi çəkisi az olmuşdur. Bu müəssisələrdə oxuyanlara gəldikdə, Bakıdan sonra yüksək xüsusi çəki Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonların üzərinə düşür qalan iqtisadi rayonları üzrə isə az olmuşdur. Və nəhayət adı gedən müəssisələri bitirənlərin sayına gəldikdə, Bakı istisna olmaqla onların yüksək səviyyəsi Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında müşahidə olunmuşdur. İlk orta ixtisas təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi – 34,4% paytaxt Bakı şəhərinin payına düşür. Aran iqtisadi rayonunda onların xüsusi çəkisi 13,1% olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonlarda ilk orta ixtisas təhsil müəssisələrinin payı az olmuşdur.

Orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların, təhsil alanların və bitirənlərin xüsusi çəkisinin əsas hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür – və müvafiq olaraq – 46,9%; 46,6 % və 50,6% təşkil etmişdir. Aran iqtisadi rayonlarında orta ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul olanların payı 14,4%, təhsil alanların payı 16,8%, bitirənlərin xüsusi çəkisi isə -17,5% olmuşdur. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunu Bakı və Aran iqtisadi rayonundan başqa yeganə rayondur ki, burada təhsil alanları xüsusi çəkisi 10 faizdən çox olmuşdur. Qalan iqtisadi rayonları üzrə

orta təhsil müəssisələrinə qəbul olanların xüsusi çəkisi az olmuşdur. Azərbaycan üzrə orta hesabla orta ixtisas təhsili müəssisələrin birinə 227,0 qəbul olunan düşürsə, oxuyanların sayı 925,0 nəfər, bitirənlərin sayı isə 269,4 nəfər olmuşdur. Təhsilin bu pilləsində də müəssisələrin və oxuyanların əsas hissəsi paytaxtın payına düşür.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin əsas hissəsi – 81,5% paytaxt Bakı şəhərinin payına düşür. Naxçıvan və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda ali təhsil müəssisələrinin 5,6% yerləşir. Qalan iqtisadi rayonlarda ali təhsil müəssisələrinin payı az olaraq Abşeronda 3,7%; Aran və Lənkəranda isə 1,9% olmuşdur. Buna müvafiq olaraq ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların da əsas hissəsi paytaxt Bakının payına düşür. Başqa iqtisadi rayonlarla müqayisədə bu göstəricilərin nisbətən yüksək olması Naxçıvan və Gəncə-Qazaxda olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində oxuyanların iqtisadi rayonlar üzrə paylanmasına gəldikdə, onların da xüsusi çəkisi müəssisələrin sayı və qəbul olanların payına müvafiq olmuşdur. Azərbaycan üzrə ali təhsili müəssisələrin birinə 623,1 nəfər qəbul olunan düşürsə, oxuyanların sayı 2985,8 nəfər, bitirənlərin sayı isə 624,2 nəfər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilərin ən yüksək səviyyəsi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşürdü və müvafiq olaraq 1168,0 nəfər; 5142,5 nəfər və 858,5 nəfər və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda olmuşdur – müvafiq olaraq – 907,3 nəfər; 4613,7 nəfər və 1046,7 nəfər. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olanlar, təhsil alanlar və bitirənlərin bir müəssisəyə düşənlərin payı Bakı şəhərində orta göstəricidən az olmuşdur, müvafiq olaraq 582,3 nəfər; 2798,4 nəfər və 599,5 nəfər.

İntellektual kapitalın formalaşmasında həlledici rolu elmin inkişaf səviyyəsi oynayır. Tədqiqat dövründə tədqiqat və işləmələr yerinə yetirən təşkilatların sayı 2,9% artmışdır. Artım ali təhsil müəssisələrində - 56,0%; digər təşkilatlarda isə 60,0% olmuşdursa. Bunlardan fərqli olaraq, elmi-tədqiqat təşkilatlarının sayı 4,2%, konstruktor təşkilatlarında isə 75,0% və ya 4 dəfə azalmışdır. 2000-2015-ci illər ərzində elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan işçi heyətin sayı 46,1% artmışdır. Elmi-tədqiqat təşkilatlarında heyətin sayı 22,5%, ali təhsil müəssisələrində isə 7,7 dəfə artmışdır. Digər təşkilatlarda da artım müşahidə

olunmuşdur və 59,9% təşkil etmişdir. Lakin konstruktor təşkilatlarda işləyənlərin sayı kəskin azalmışdır – 92,2%. Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ildə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların 65,7% dövlət müəssisələrinin payına, 13,9% sahibkarlıq sektoruna, 20,4% isə ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşürdü. 2015-ci ildə bu nisbət müəyyən qədər dəyişmişdir. Belə ki, dövlət sektorunda onların xüsusi çəkisi – 64,4%-dək; sahibkarlıq sektorunda – 7,8%-dək azalmışdır. Onlardan fərqli olaraq ali təhsil sektorunda isə xüsusi çəkisinin – 27,7%-dək artmışdır.

2000-ci ildə bu sahədə məşğul olanların əsas hissəsi – 64,3% tədqiqatlarla məşğul olanların payına düşürdüsə, 2015-ci ildə onların payı 69,9%-dək artmışdır. Tədqiqatçıların sayı 2000-2015-ci illər ərzində 58,7%, texniki işçilərin sayı isə 27,3% artmışdır, köməkçi heyətin sayı isə 6,8% azalmışdır. Texniki işçilərin xüsusi çəkisi 9,3%-dən, 8,1%-dək, köməkçi işçilərin xüsusi çəkisi 17,4%-dən 11,1%-dək azalmışdır. Tədqiqat dövrü ərzində bu sahədə çalışan elmlər doktorlarının sayı 2,3 dəfə, fəlsəfə doktorlarının sayı isə 95,4% artmışdır.

Milli Elmlər Akademiyasında elmin sahələri üzrə tədqiqatçıların sayı 2005-2015-ci illər ərzində 5,5% azalmışdır. Ümumi azalma ilə yanaşı təbiət sahələrində azalma 15,5%; kənd təsərrüfatında 29,7%; humanitar sahədə isə 4,8% olmuşdur. Elmin 3 sahəsində isə tədqiqatçıların sayı artmışdır. Texniki elmlər sahəsində artım cüzi olduğu halda tibb sahəsində əhəmiyyətli artım olmuşdur – 4,4 dəfə, ictimai elmlər üzrə isə 2,3 dəfə olmuşdur. 2005-ci ildə tədqiqatlarla məşğul olanların 7,8% elmlər doktoru, 32,3% isə fəlsəfə doktoru olmuşdursa, 2015-ci ildə elmlər doktorlarının xüsusi çəkisi 10,3%-dək, fəlsəfə doktorlarının payı isə 34,1%-dək artmışdır.

İndustrial inkişaf səviyyəsindən postindustriala keçid dövlətin və orada fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət üstünlükləri dəyişir. İndustrial cəmiyyətdə əsas istehsal amilləri kimi əmək və kapital çıxış edirdilər sə, postindustrial cəmiyyətdə bilik və intellektual kapital ön plana çəkilir. Müasir rəqabət şəraitində aparıcı rol bazarlara çıxış imkanına yox, təhsilin kəmiyyət və

keyfiyyət göstəricilərinə verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi isə intellektual xidmətləri göstərən sahəsi olur.

Postindustrial cəmiyyətdə intellektual kapitalın aparıcı rol oynaması əmtəə və xidmətlərin xərclər strukturunun dəyişir. Bir çox mal və xidmətlərin dəyərinin əhəmiyyətli hissəsi marketinq, satış, çatdırılma, ETTKİ yaranır. Əlavə dəyərin əsas mənbələri kimi dizayn, keyfiyyətə nəzarət, marketinq və xidmətlər çıxış edirlər.

Müasir dövrdə firma və təşkilat əmtəə və xidmətlərdən çox bilik, ideya və informasiya istehsalçısı kimi çıxış edir. Şirkətlərin işçiləri bilikləri artırır, təzələnir, emal və tətbiq edirlər. Belə təşkilatlarda dəyərin əsas mənbəyi innovasiyaların yaranmasıdır. Fiziki və maliyyə kapitalından fərqli olaraq intellektual kapitalın yaranması bu təşkilatın dayanaqlı rəqabət üstünlüyünə çevrilir.

Müasir istehsal əsasən mühəndislər, konstruktor və dizaynerlər tərəfindən, İKT, satış və marketinq mütəxəssisləri tərəfindən yaradılan məhsuldan ibarətdir. Bir çox müəssisələrin müvəffəqiyyəti xüsusi biliklərin istifadəsi, işçi heyətin fasiləsiz təhsilinin artırılmasının nəticəsidir.

İntellektual kapitalın müxtəlif tərkibinə dair müxtəlif yanaşmalar var. Onlardan birində intellektual kapital insan kapitalı, təşkili (struktur) və istehlak (müşəri) kapitalından ibarətdir. Bu yanaşmada insan kapitalı – intellektual kapitalın bilavasitə insana aid bir hissəsidir. Bu insanın bilikləri, praktiki təcrübəsi, yaradıcılıq imkanları, əmək mədəniyyəti, maddi dəyərləri məcmusudur. Bu kapital innovasiya və digər yeniliklərin reallaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İntellektual kapitalın təkrar istehsalının xüsusi təşkilatı forması kimi cəmiyyət çıxış edir. Bu prosesin səmərəliyi cəmiyyətin intellektual potensialını xarakterizə edir.

Ayrı-ayrı fərdlərin və millətin intellektual kapitalı ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yerini və onun rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Texnoloji baxımdan intellektual kapital cəmiyyət tərəfindən insanların istehsal imkanlarının formalaşması və inkişafı üçün müəyyən maddi-texniki şəraitin

yaradılmasıdır. Ölkənin məcmu intellektual kapitalına bilavasitə təsir edən amillər kimi təhsil, elm, mədəniyyət, səhiyyə çəkilən xərclər, ətraf mühitin mühafizəsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, istehsala və xidmət sahəsinə investisiyalar göstərmək olar.

İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmaların olmasını bu anlayışın çoxşaxəli olduğundan və onun formalaşması mənbələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. İntellektual kapitalın elementləri özlərinə məxsus cəhətlərə malikdirlər. İntellektual kapitalın tərkib hissəsi olan işçi heyətin bilik və bacarıqları artmağa meyllidir. Patentlər isə öz dəyərinin itirmək xüsusiyyətinə malikdirlər. İstehlak kapitalına gəldikdə onun dəyərdən düşməsi o halda ola bilər ki, o, rəqibin malına üstünlük verir.

İntellektual kapitalın tərkib hissəsi olan insan kapitalı əmək haqqının kapitallaşması vasitəsi ilə ölçülür. Ölkədə və inkişaf etmiş ölkələrdə mütəxəssislərin orta illik əmək haqqı müqayisə olunur və ölkəni tərk edən mütəxəssislərin maddi itkilərinin hesablamaq olar və beyin axınını qiymətləndirmək olar. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi üçün insanların ömür uzunluğu hesablanır. Bununla yanaşı təhsil səviyyəsi də insan kapitalının göstəricilərinə aiddir. Təhsilin keyfiyyət meyarlarına ona çəkilən xərclər də aiddir. Təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-də payı ölkələr üzrə müqayisə olunur.

Bundan başqa əhalinin 1 milyonuna düşən alim və mühəndislərin sayı da əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricinin yüksək səviyyəsi Norveçdə, ABŞ-da, Yaponiyada, Rusiyada, Finlandiyada, Sinqapurda və digər bir neçə inkişaf etmiş ölkədə müşahidə olunur.

Biliklərə əsaslanan inkişaf əhalinin geniş kütlələrinin əhatə edən inkişaf etmiş təhsil sistemini nəzərdə tutur. Bu sistem iş qüvvəsinin tərkibində onun yüksək peşəkarlığa malik hissəsinin dayanaqlı artmasını təmin etməlidir. Təhsil sistemi mütəxəssislərin formalaşmasında iştirak edərək onların yaradıcı potensialını inkişaf etdirməli, daim dəyişən bazar mühitinin tələblərinə uyğunlaşmasını təmin etməlidir. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrinin diplomlarının tanınması zəruridir.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat iş qüvvəsinin peşəkarlığına yüksək tələblər irəli sürür. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilli mütəxəssislərin sayı və onların işindən alınan səmərə artır. Bu ölkələrdə ali təhsilli əhalinin sayı 1975-2015-ci illərdə üç dəfə artmışdır. Buna baxmayaraq ali təhsilli mütəxəssislərə yüksək tələb ödənilmir və tələbi ödəmək üçün digər ölkələrdən mütəxəssislər cəlb olunur.

İntellektual kapitalının fəaliyyəti nəticəsində innovasiyalar yaranır. Innovasiyaların inkişafı üçün bir sıra ona dəstək tədbirləri həyata keçirmək məqsədə uyqundur. Bura ETTKİ fəaliyyətlə məşğul olan, yeni məhsul istehsal və ya məhsulu təkmilləşdirən müəssisələr ƏDV azad etmək olar. ETTKİ fəaliyyətə mühəndis obyektlərinin, texniki sistemlərinin işlənilib hazırlanması, yeni texnologiyaların işlənməsi, yeni sertifikatı olmayan maşın, avadanlığın, materialların hazırlanması və s. Yeni texnologiyalar dedikdə fiziki, kimyəvi, texniki və s. proseslərin əmək prosesi ilə yeni üsullarla birləşdirilməsi deməkdir. Ölkəyə yeni, texnoloji avadanlığın gətirilməsinə ƏDV azad olunarsa, o ölkədə istehsal olunmayan, lakin texniki tərəqqinin təmin edə biləcək avadanlıqların daha asanlıqla gətirilməsinin təmin edə bilər. Vergi bazası təyin olunanda gəlirin tərkibindən məqsədli maliyyələşmə xətti ilə alınan, elmi, elmi-texniki, innovasiyalı fəaliyyətin dəstəklənməsi yönələn vəsaitin vergiyə cəlb olunması innovasiyaların tədqiqinə böyük dəstək ola bilər. İxtira, sənaye nümunələri, kompüter proqramları, mikrosxem, noy-hay və s. məbləğlərinin gəlirə daxil edilməməsi də onlardan vergi alınmamağı bu sahənin inkişafına təkan verə bilər.

Elmi tədqiqatların nəticəsindən asılı olmayaraq amortizasiya xərclərinə ETTKİ reallaşmasına istifadə olunan qeyri-maddi aktivləri daxil etmək məqsədə uyqundur. Bu fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin əmək haqqını da xərclərə aid edilməlidir. İnsan kapitalının istifadəsi və artırılması dairəsində xarici təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə qeyri-mərkəzləşdirilmiş ali təhsil sisteminə üstünlük verilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş təhsil sistemi tez və çevrik qərar qəbul etmək imkanı verir bu da bu sistemin səmərəliyini artırır. Bununla yanaşı heç bir ölkədə təhsil sisteminin dövlət tənzimlənməsindən imtina olunmayıb.

İntellektual kapitalının stimullaşdırmaq üçün elmi-pedaqoji kadrların əmək haqqı sistemi təkmilləşdirilməli və əmək haqqı artırılmalı, inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırılmalıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, elmi-pedaqoji kadrların əmək haqqı kəmiyyət göstəricilərinə əsasən müəyyən olunur.

İntellektual fəaliyyətin nəticələrinin dövlət tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Texnoloji baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə intellektual kapitalın istifadəsi və stimullaşdırılması prosesi daim monitoring və düzəlişlərə ehtiyacı olmasını göstərir. İntellektual fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün fiskal mexanizmi istifadə etmək məqsədə uyğun olardı. Fiskal mexanizm vergilər vasitəsi ilə intellektual fəaliyyəti stimullaşdırmaq imkanı verir və onun səmərəliyi təmin olmalıdır.

İntellektual mühitin müdafiəsində də dövlətin rolu böyükdür. İntellektual mülkiyyətin müdafiəsi dəqiq və aydın olmalıdır ki, şirkətlər öz intellektual mülkiyyətinin müdafiəsində əminlik hiss etsinlər. Bununla yanaşı biliklərin və informasiyanın mübadiləsinin öz üzərinə götürərək dövlət konkurs, konfrans və s. tədbirlər həyata keçirə bilər. Bundan başqa, bu sahədə kiçik biznes dəstəklənməlidir, onun iri biznes və dövlət qurumları ilə əlaqəsi təmin olunmalıdır.

İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması, yüksək texnologiyaların yaranması müasir inkişafın əsas tələblərindəndir. Dövlət bu sahələrin inkişafında maraqlı olaraq, bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün şərait yaratmalıdır. Bu şərait təşkilatı, hüquqi və iqtisadi tədbirləri nəzərdə tutur. İqtisadi tədbirlərə vergi güzəştləri daxildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə məşğul olanların əhəmiyyətli hissəsi elm və yüksək texnologiyalar sahəsində işləyir. Ölkəmizdə məşğulluğun strukturunun bu səmtə istiqamətləndirmək məqsədə uyqundur.

İntellektual kapitalın inkişafında ali təhsil müəssisələri böyük rol oynayır. Dünya Bankının və YUNESKO-nun ekspertləri belə qənaətə gəliblər ki, hər bir ölkədə dövrün tələblərinə cavab verən güclü kadr ehtiyatları yaradılmasında orta təhsildən sonrakı təhsillərin rolu böyükdür. Buna əsasən qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə təbii sərvətlərin gətirdiyi dividendləri elm və təhsilə

yönəldərək müasir tələblərə cavab verən insan kapitalının formalaşmasını təmin etmək zəruridir. Azərbaycan Respublikasında elmi kadr potensialının artırılması və onun sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bütövlükdə elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın həyata keçirilməsi intellektual kapitalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə yönəldilib.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı -2008, 288 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı – 2012, 508 s.
3. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət 2016.
4. Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı – 2011
5. Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı – 2012
6. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı – 2012, 2012 s.
7. Əzizova G.A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı – 2015, 204 s.
8. Manafov Q.N. İqtisadi nəzəriyyə: makroiqtisadiyyat. Bakı 2010.
9. Muradov A. N. Elmi-texniki potensial. Bakı – 2005, 324
10. Muradov Ş.M. İnsan potensialı. Bakı – 2004, 660 s.
11. Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı – məqalə toplusu. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi. Bakı 2011, 225 s.
12. Təhsi haqqında qanun, <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
13. Абанкина И. В., Абанкина Т. В., и др. Сравнительная характеристика систем высшего образования зарубежных стран: конкурентные методы финансирования // Экономика образования. 2013. № 1. С. 53–73. Анализ зарубежного и отечественного опыта 99
14. Багов В.П. Управление интеллектуальным капиталом: учеб. пособие. – М.: ИД «Камерон», 2006. – 248 с.
15. Быкова А. А., Молодчик М. А. Влияние интеллектуального капитала на результаты деятельности компании // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия: Менеджмент. 2011. Вып. 1. С. 27–55. .].
16. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение.
17. Белов В.В. Витальев Г.В., Денисов Г.М. интеллектуальная собственность. Москва – 1997.
18. Бесполов П.В. Интеллектуальный капитал – стратегический потенциал. Москва – 2003
19. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал. - СПб: Питер, 2001. – 288 с.
20. Букович У., Уильямс Р. Управление знаниями: руководство к действию. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 504.
21. Гапоненко А.Л., Орлова Т.М. Управление знаниями. Как превратить знания в капитал. М.: Эксмо, 2008
22. Голубкин В.Н., Клеева Л.П., Патока Л.В. Интеллектуальный капитал в эпоху глобализации мировой экономики. URL: http://www.ou-link.ru/pub/business_obraz_1_18.htm
23. Гэлбрейт Дж.К. Новое индустриальное общество: избранное / пер. с англ. П.А.Алябьева, С.А.Батасова, О.С.Васильева и др. // Антология экономической мысли. – М.: Эксмо, 2008.
24. Глухов В.В. и др. Экономика знаний. — СПб.: Питер, 2003. – 528 с.

Доклад о развитии человека 2016 стр. 148-150,
<http://gtmarket.ru/ratings/human-development-index/human-development-index-info>

25. Захаров А. Н. Зарубежный опыт мотивации и оплаты труда // Вестник НГИЭИ. 2014. № 9 (40). С. 19–30.
26. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. – М. : «Academia» - «Наука», 1998 – 640 с.
27. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура – М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с
28. Каверина Э. Ю. Высшее образование в США: источники финансирования. аналитический обзор системы высшего образования в США // США. Канада. 2003. № 7. URL: <http://ido.rudn.ru/rap/Publication.aspx?pubId=4693&rlid=6>
29. Козырев А.Н. Оценка интеллектуальной собственности. Москва 1997.
30. Леонтьев Б.Б. Цена интеллекта. Москва – 2002
31. Мильнер Б.З. Управление знаниями в инновационной экономике: учебник. М.: Экономика, 2009.
32. Найденова Ю., Осколкова М. Трансформация интеллектуального капитала в ценность компании в экономике знаний // Корпоративные финансы. – 2011. - №2. - С. 93-125.
33. Сергеев А. Интеллектуальный капитал менеджмента. Теория и тенденции в России. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2012. - 316 с.
34. Супрун В.А. Интеллектуальный капитал: Главный фактор конкурентоспособности экономики. – М. :КомКнига, 2006. – 192 с.
35. Осколкова М.А. Интеллектуальный капитал в оценке инвестиционной привлекательности компаний // Управление корпоративными финансами. – 2012. - № 06. – С.344-376
36. Edvinsson L., Malone M. S. Intellectual Capital: The Proven Way to Establish your Company's Real Value by Measuring its Hidden Brainpower. Piatkus. London, 1997.
37. Methods for measuring intangible assets. URL: <http://www.sveiby.com/articles/IntangibleMethods.htm>
38. Stewart T. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations. Nicholas Brealey Publishing. Business Digest. New York, 1997.
39. http://ecsn.ru/files/pdf/201604/201604_74.pdf
40. <http://www.innovation.ca/en/AboutUs>. (Интернет-портал Национального фонда содействия инновациям Канады. URL:
41. http://window.edu.ru/resource/692/58692/files/OECD_No2_Ger.pdf.

